श्रीगणेशाय नमः ॥ भवसंचितपापौघविध्वंसनविचक्षणं ॥ विघ्नांधकारभास्वंतं विघ्न
राजमहं भजे ॥१॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ॥ भवो भवतु भव्याय ली
लीलातांडवपंडितः ॥१॥ निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ॥
विशदीकरवाणि कौतुकान्नतु राजीवदयावशंवदः ॥२॥ सद्द्रव्या गुणगुंफिता सुकृ
तिनां सत्कर्मणा ज्यापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्वला ॥
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धांतमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनु
तां सद्युक्तिरेषा चिरं ॥३॥ विघ्नविघाताय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति ॥ नूत
नेत्यादि ॥ नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥ तस्मै कृष्णाय नमः सं
सारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥ ननु मंगलेन विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं वि

नापि मंगले नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति वेन्न॥ अविगीतशिष्टाचा
१ रविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वसिद्धौ तत्र फलाकांक्षायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफल
कल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते॥ इत्थं च यत्र मंगले नदृश्यते
तत्र जन्मांतरीयं तत्कल्प्यते॥ यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्न
प्राचुर्यं वा बोध्यं॥ प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वं बोध्यं॥ विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वा
रमित्याहुः प्राचः॥ नव्यास्तु मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं॥ समाप्तिस्तु तत्सहकृतबुद्धिप्रतिभादि
कारणकलापात्॥ न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं
इष्टापत्तेः॥ विघ्नशंकया तदाचरणात्॥ तथैव शिष्टाचरणात्॥ नैवं तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवे
दाऽप्रामाण्यापत्तिर्वाच्यं॥ सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्॥ अत एव पापभ्रमेण कृतप्रा १
रिति

यस्मिंस्तस्य निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं॥ मंगलं तु विघ्नध्वंसविशेषकारणं विघ्नध्वं
सविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः॥ क्वचित्तु विघ्नप्रागभावो विघ्नात्यंताभाव एव समाप्तिसा
धनं॥ प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्॥ इत्थं च नास्तिकादिकृतग्रंथेषु जन्मांतरीय
मंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यंताभावो वा अस्तीति न व्यभिचार इत्याहुः॥ संसा
रेति॥ संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय॥ एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं॥ यथाहि घटादि
कार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यंकुरादिकमपि॥ न च कर्तृत कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यतस्तत्क
र्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः॥ न च शरीराजन्यत्वेनाकर्तृजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं॥ अप्रयो
जकत्वात्॥ मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्कः॥ द्यावाभूमी जनयन्
देव एकः॥ विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता॥ इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः॥ द्रव्यंगुण इत्या

दि॥ द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकं॥ समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः॥
२ सप्तमस्याभावकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं॥ तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः॥ एते च प
दार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः॥ प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये॥ अत एवो
पमानमणौ सप्तपदार्थभिन्नतया सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं॥ ननु कथमेते
एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्॥ तथाहि मण्यादिसमवहितेन व
ह्निना दाहो न जन्यते॥ तच्छून्येन तु जन्यते॥ तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नश्यते॥
उत्तेजकेन मण्याद्युपसारेण तत्र जन्यत इति कल्प्यते॥ एवं सादृश्यमपि अतिरिक्तः पदार्थ
सिद्धिन षट्सु भावपदार्थेष्वंतर्भवति॥ सामान्येपि सत्वात्॥ यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपीति
सामान्येपि सादृश्यप्रतीतेः॥ नाप्यभावत्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न॥ मण्याद्यभावविशि २

ष्टवन्ह्यादेर्दाहादिकं प्रति मण्यभावादेरेव वा स्वातंत्र्येण हेतुत्वं कल्प्यते अनेनैव सामं
जस्यैव अनंतशक्तितत्प्रागभावप्रध्वंसकल्पनानौचित्यात् ॥ नचोत्तेजके सति प्रतिबंधकसद्भा
वेपि कथं दाह इति वाच्यं ॥ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैव हेतुत्वात् ॥ एवं सादृश्यमपि न प
दार्थांतरं ॥ किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं ॥ यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताह्लाद
कादिमत्त्वं मुखे चंद्रसादृश्यमिति ॥ द्रव्याणि विभजते ॥ क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्दे
हिनो मनः ॥ २ ॥ द्रव्याणि ॥ क्षितिः ॥ पृथिवी ॥ आपो ॥ जलानि ॥ तेजो वन्ह्यादि ॥ मरुद्वायुः ॥
व्योम आकाशः ॥ कालः ॥ दिक् ॥ देही ॥ आत्मा ॥ मनः ॥ एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ॥ ननु द्रव्यत्व
जातौ किं मानं ॥ न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं ॥ घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न ॥ कार्य
समवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदक

तयाद्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति॥ननुदशमद्रव्यंतमः कुतोनोक्तं॥तद्धिप्रत्यक्षेणगृह्य
ते॥तस्यचरूपवत्वात्कर्मवत्वाच्चद्रव्यत्वं॥तच्चगंधशून्यत्वान्नपृथिवी॥नीलरूपवत्वाच्च
नजलादिकं॥तत्प्रत्यक्षेचालोकनिरपेक्षंचक्षुः कारणमितिचेन्न॥आवश्यकतेजो
भावेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनायाअन्याय्यत्वात्॥रूपवत्ताप्रतीतिस्तुभ्रमरू
पा॥कर्मप्रतीतिरपिआलोकाऽपसरणोपाधिकीभ्रांतिर्वा॥तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनंताऽ
भावादिकल्पनागौरवंस्यात्॥सुवर्णस्ययथातेजस्यंतर्भावस्तथावक्ष्यते॥गुणान्
विभजते॥अथगुणाइति॥द्रव्याश्र्यथ गुणारूपंरसोगंधस्ततःपरं॥स्पर्शःसंख्या
परिमितिःपृथक्त्वंचततःपरं॥संयोगश्चविभागश्चपरत्वंचापरत्वकं॥३॥बुद्धिस्सु
खंदुःखमिच्छाद्वेषोयत्नोगुरुत्वकं॥द्रव्यत्वंस्नेहसंस्कारावदृष्टंशब्दएवच॥४॥ ३

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कंठतश्चशब्देन च दर्शिताः॥ तत्र गुणत्वजातिसि
द्धिरग्रे वक्ष्यते॥ कर्म्माणि विभजते॥ उत्क्षेपणमिति॥ उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुंचनं
तथा॥ प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पंच च॥५॥ कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा॥ एवमुत्क्षे
पणत्वादिकमपि॥ ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्म्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह॥ भ्रम
णमिति॥ भ्रमणं रेचनं स्यंदनोर्ध्वज्वलनमेव च॥ तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते॥ सा
मान्यं निरूपयति॥ सामान्यमिति॥ सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चाऽपरमेव च॥ तल्लक्षणं तु नि
त्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं॥ अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति॥ नि
त्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तं अनेकेति॥ नित्यत्वे सत्य
नेकवृत्तित्वमत्यंताभावेप्यस्त्यतो वृत्तिसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तं॥ एकव्यक्तिमा

४ त्रवृत्तिस्त्वं जातिः॥ तथा चोक्तं॥ व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः॥६॥ रूपहानि
रसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः॥ ॥द्रव्यादीति॥ द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्तापरतयोच्यते॥७॥
परभिन्नातु या जातिस्सैवापरतयोच्यते॥ द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयेष्यते॥८॥ पर
त्वमधिकदेशवृत्तित्वं॥ अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं॥ सकलजात्यपेक्षया व्यापकत्वादधि
कदेशवृत्तित्वाच्च सत्तायाः परत्वं॥ तदपेक्षया वान्यासां जातीनामपरत्वं॥ व्यापकत्वा
त्परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च॥ ॥पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्ति
त्वाच्च परत्वं॥ सत्तापेक्षया व्याप्यत्वादल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्यत्वस्याऽपरत्वं॥ विशेषं नि
रूपयति॥ अंत्यैतँ इति॥ अंत्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः॥९॥ अंतेऽवस्थानेवर्तंत
इति अंत्याः॥ यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः॥ घटादीनां द्व्यणुकपर्यंतानां तत्तदव ४

ममवादिभेदात्परस्परंभेदः॥परमाणूनांपरस्परभेदकोविशेषएव॥सतुस्वतएव
व्यावृत्तः॥तेनविशेषांतरापेक्षानास्तीतिभावः॥समवायंदर्शयति॥घटादीनामिति॥
घटादीनांकपालादौद्रव्येषुगुणकर्मणोः॥तेषुजातेश्चसंबंधःसमवायःप्रकीर्तितः
१२॥अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोर्जातिव्यक्त्योःक्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेष
योश्चयःसंबंधःसमवायः॥समवायत्वंनित्यसंबंधत्वं॥तत्रप्रमाणंतु॥गुणक्रियादि
विशिष्टबुद्धिःविशेषणविशेष्यसंबंधविषयाविशिष्टबुद्धित्वात्॥दंडीपुरुषइतिविशि
ष्टबुद्धिः॥वदित्यनुमानेनसंयोगादिबाधात्समवायसिद्धिः॥नचस्वरूपसंबंधेन
सिद्धसाधनमर्थांतरंवा॥अनंतस्वरूपाणांसंबंधत्वकल्पनेगौरवात्॥लाघवादे
कसमवायसिद्धिः॥नचसमवायस्यैकत्वेवायौरूपवत्ताबुद्धिप्रसंगः॥तत्ररूपसम

५

वायसत्वेपिरूपाभावात्॥ नैवमभावस्यापिवैशिष्ट्यंसंबंधांतरंसिध्येदितिवाच्यं॥ त
स्यनित्यत्वेभूतलेघटानयनानंतरमपिघटाभावबुद्धिप्रसंगात्॥ घटाभावस्यतत्रस
त्वात्॥ तस्यनित्यत्वात्॥ अन्यथादेशांतरेपितत्प्रतीतिर्नस्यात्॥ वैशिष्ट्यस्यतत्रसत्वा
त्॥ ममतुघटेपाकरक्ततादशायांश्यामरूपस्यनष्टत्वात्नतद्वत्ताबुद्धिः॥ वैशिष्ट्य
स्यानित्यत्वेऽनंतवैशिष्ट्यकल्पनेतवैवगौरवं॥ इथंचतत्तत्कालीनंतत्तद्भूतलादिकंतत्तद
भावानांसंबंधः॥ अभावंविभजते॥ अभावस्त्विति॥ अभावस्तद्विधासंसर्गोन्योन्या
भावभेदात्॥ अभावत्वंद्रव्यादिषट्कान्योन्याभावत्वं॥ संसर्गेति॥ संसर्गाऽभावाऽन्यो
न्याभावभेदादित्यर्थः॥ अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विधाभावाऽभावसंसर्गाऽभावं
विभजते॥ प्रागभावइति॥ प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यंताभावएवच॥ १२॥ एवंत्रैविध्य

मापन्नःसंसर्गोऽभावइष्यते॥ ॥संसर्गाभावत्वमन्योन्याऽभावभिन्नाऽभावत्वं॥अ
न्योन्याऽभावत्वंतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वं॥विनाश्यभावत्वं
प्रागभावत्वं॥जन्याऽभावत्वंध्वंसत्वं॥नित्यसंसर्गाऽभावत्वंअत्यंताऽभावत्वं॥यत्रतुभू
तलाऽद्घटादिकमपसारितंपुनरानीतंचतत्रघटकालस्यसंबंधाऽघटकत्वाद
त्यंताभावस्यनित्यत्वेपिघटकालेनघटात्यंताऽभावबुद्धिः॥तत्रोत्पादविनाशशा
लीतुर्थोऽयमभावइतिकेचित्॥अत्रध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेनाऽत्यंताऽभा
वइतिप्राचांमतं॥श्यामघटेरक्तोनाऽस्तिरक्तघटेश्यामोनास्तीतिधीस्तुप्रागभा
वंप्रध्वंसाऽभावंवाऽवगाहते॥नतुतदत्यंताऽभावंतयोर्विरोधात्॥नव्यास्तुतत्र
विरोधेप्रमाणाऽभावात्॥ध्वंसादिकालाऽवच्छेदेनाऽपिअत्यंताऽभावोवर्ततइत्या

द्रुः॥ नत्वस्वभावानां अधिकरणात्मकत्वं लाघवादितिचेन्न॥ अनंताधिकरणात्मक
त्वकल्पनाऽपेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्॥ एवं वा धाराधेयभावो
ऽप्युपपद्यते॥ एवं तत्तच्छब्दरसगंधाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते॥ अन्यथा तत्त
दधिकरणानां तत्तदिंद्रियाऽग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात्॥ एतेन ज्ञानविशेषाऽत्मक
त्वे कालविशेषात्मकत्वमप्यभावस्येति प्रत्युक्तं॥ अप्रत्यक्षत्वापत्तेः॥ इदानीं पदार्था
नां साधर्म्यवैधर्म्ये वक्तुमुपक्रमते॥ समानानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥
समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावस्साधर्म्यं॥ समानो धर्म इति पालिता
ऽर्थः॥ एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं॥ विरुद्धो धर्म इति फ
लितार्थः॥ ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवाऽस्ति॥ ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः

केवलान्वयित्वात् एवमभिधेयत्वं प्रमेयत्वादिकं बोध्यं ॥३॥ त्येति ॥ द्रव्यादयः पंचभा
वा अनेके समवायिनः ॥१३॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं स
मवायित्वं वा ॥ यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति ॥ तथाप्यनेकत्वे सति भाववत्वं ॥ तथा च अनेकभा
ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं पलितार्थः ॥ तेन प्रत्येकं घटादौ नाव्याप्तिः ॥ समवायि
त्वं समवायसंबंधेन संबंधित्वं ॥ न तु समवायवत्वं ॥ सामान्यादावभावात् ॥ सत्तावंतइ
ति ॥ सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्याः गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्वमि
त्यर्थः ॥ गुणादिरिति यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रिया
शून्यत्वे गगनादावतिव्याप्तं ॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्वं ॥ कर्मवद्वृत्तिपदार्थ
विभाजकोपाधिमत्वं न द्रव्यत्वं गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किंतु गुणत्वादिकं तथा

आकाशत्वादिकंतुनपदार्थविभाजकोपाधिः॥सामान्येति॥समान्यपरिहीनास्तुसर्वेजा
त्यादयोमताः॥१३॥सामान्यानधिकरणत्वंसामान्यादीनामित्यर्थः॥पारिमांडिल्येति
पारिमांडिल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतं॥पारिमांडिल्यमणुपरिमाणंकारणत्वंतद्भि
न्नानामित्यर्थः॥अणुपरिमाणंतुनकस्यापिकारणं॥तद्धिस्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमा
णारंभकंभवेत्तच्चनसंभवति॥परिमाणस्यस्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजन
कत्वात्॥महदारब्धस्यमहत्तरत्ववत्॥अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसंगात्॥एवंपर
ममहत्परिमाणअतींद्रियसामान्यंविशेषाश्चबोध्याः॥आत्ममानसप्रत्यक्षेआ
त्ममहत्वस्यकारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यं॥तस्यापिनकारण
त्वमित्याचार्याणामाशयइत्यन्येतन्न॥ज्ञानातिरिक्तंप्रत्यकारणतायाएवआचार्यै

रुक्तत्वात्॥इदमपि योगिप्रत्यक्षविषयस्य न कारणत्वं ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्ति
ज्ञायमाने लिंगेनानुमितिकरणमित्यभिप्रायेण॥ननु कारणत्वं किमत आह॥अन्यथेति॥
अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियतापूर्ववर्तिता॥१४॥कारणत्वं भवे तैत्रैविध्यं परिकीर्तितं॥ ॥ स्य
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं॥एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमि
त्तहेतुत्वं॥यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तदत्र समवायिहेतुत्वं॥तत्रासन्नं द्वितीयं जन
कतान्यां तृतीयं परं स्यात्॥तस्य कारणत्वस्य॥तत्रेति समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं
द्वितीयं॥समवायिकारणमित्यर्थः॥अत्र यद्यपि तुरीतंतुसंयोगस्य पटऽसमवायिका
रणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्॥एवं ज्ञानादी
नामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्॥तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतंतु

संयोगभिन्नत्वं देयं॥ तुरीतंतुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रति असमवायिकारणं भव
त्येव॥ एवं वेगादिकं स्पंदनाद्यसमवायिकारणं भवत्येव॥ तत्कार्याऽसमवायिकारणल
क्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयं॥ आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति॥ तेन
तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव॥ अत्रासमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं द्विविधं॥ कार्यै
कार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या वा॥ आद्यं यथा॥ घटादिकं प्रति कपालसंयोगा
दिकमसमवायिकारणं॥ तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन्क
पाले प्रत्यासत्तिरस्ति॥ द्वितीयं यथा॥ घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं॥
तत्र घटरूपं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यास
त्तिरस्ति॥ तथा च क्वचित्समवायिसंबंधेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायिसंबंधेनेति फलि

तोर्थः॥ इत्थंचकार्यैकार्थकारणैकार्थाऽन्यतरप्रत्यासत्त्या कारणंज्ञानादिभिन्नमसमवा
यिकारणमिति सामान्यतोलक्षणंपर्यवसन्नं॥ आभ्यांसमवायिकारणाऽसमवायिकारणा
भ्यांपरंभिन्नंकारणंतृतीयंनिमित्तकारणमित्यर्थः॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेवनिरूपय
ति॥ तदाह॥ येनसहपूर्वभावः॥ यत्कार्यंप्रतिकारणस्यपूर्ववर्तिता येनरूपेणगृह्यतेतत्का
र्यंप्रतितद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः॥ यथादंडत्वमिति॥ द्वितीयमन्यथासिद्धमाह॥ का
रणमादाय — यस्य॥ यस्यस्वातंत्र्येणाऽन्वयव्यतिरेकौनस्तः॥ किंतुस्वकारणमादा
यैवतदन्यथासिद्धंयथादंडरूपं॥ तृतीयमन्यथासिद्धमाह॥ अन्यंप्रतिपूर्वभावेज्ञातेत
त्पूर्वभाविज्ञानं॥ अन्यंप्रतिपूर्ववर्त्तित्वंगृहीत्वैवयस्य यत्कार्यंप्रतिपूर्ववर्त्तित्वंगृह्यतेतस्य
तत्कार्यंप्रत्यन्यथासिद्धत्वं॥ यथाघटादिकंप्रत्याकाशस्य॥ तस्यहिघटंप्रतिकारणत्वमाका

शत्वेन स्यात्॥ तत्र शब्दसमवायिकारणत्वं॥ एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटा
दिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धं॥ शब्दाश्रयत्वेन कारणत्वे कान्यथासिद्धिरि
ति चेत्॥ पंचमीति गृहाण॥ अथाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्॥ कंप
त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति॥ चतुर्थमन्यथासिद्धमाह॥ जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरि
ज्ञाय न यस्य गृह्यते॥ जनकं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते
तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धं॥ यथा कुलालपिता घटादिकं प्रति॥ तस्य कुलालपितृत्वेन घटा
दिकं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः॥ कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वेतिक्षपतिः॥ कुलालमात्र
स्य घटं प्रति जनकत्वात्॥ पंचममन्यथासिद्धमाह॥ अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियताव
श्यकपूर्ववर्तिनः॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमि

त्यर्थः॥ अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणं॥ अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धं॥ तत्राहि महत्त्वमवश्यं
क्लृप्तं तेनाऽनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धं॥ न वैवं परीक्षे किं विनिगमकमिति वाच्यं॥ महत्त्वत्वजा
तेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥ एतत्पंचाऽन्यथासिद्धाः दंडत्वादिक[illegible]मादिमं॥ घ
टादौ दंडरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं॥ १५॥ तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः॥ पंच
मो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ॥ १६॥ तद्यपि तद्घटं प्रति रासभस्यापि यत्पूर्व
वर्त्तित्वमस्ति॥ तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावे दंडादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सं
भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः॥ एतेषु पंचस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पंचमोऽन्यथासि
द्धमावश्यकस्तेनैव परेषां चरितार्थत्वात्॥ तथा हि॥ दंडादिभिरवश्यक्लृप्तपूर्ववर्त्तिभि
रेव कार्यसंभवे दंडत्वादिकमन्यथासिद्धं॥ न चैवं परीक्षे किं विनिगमकमिति वाच्यं॥

१० दंडतस्यकारणत्वेदंडघटितपरंपरायाःसंबंधत्वेगौरवात्॥एवमन्येषामपिअनेनैवचरि
तार्थत्वंसंभवतिसमवायिकारणत्वंद्रव्यस्यैवेतिविज्ञेयं॥गुणकर्ममात्रवृत्तिज्ञेयमथाप्यस
मवायिहेतुत्वं॥ ॥असमवायिकारणत्वंगुणकर्मभिन्नानांवैधर्म्यंनतुगुणकर्मणोःसाध
र्म्यमित्यत्रतात्पर्यं॥अथवाअसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वंतदर्थः॥तेन
ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेपिनाऽव्याप्तिः॥अन्यत्रनित्यद्रव्येभ्यःआश्रितत्व
मिहोच्यते॥नित्यद्रव्याणिपरमाण्वादीनिविहायाश्रितत्वंसाधर्म्यमित्यर्थः॥आश्रित
त्वंतुसमवायसंबंधेनवृत्तिमत्त्वं॥विशेषणतयानित्यानामपिकालादौवृत्तेः॥इदानींद्रव्य
स्यैवविशिष्यसाधर्म्यंवक्तुमारभते॥क्षित्यादीनांनवानांतुद्रव्यत्वंगुणयोगिता॥स्पष्टं॥
क्षितिर्जलंतथातेजःपवनोमनएवच॥१७॥पराऽपरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाऽश्रयाअमी॥ १०

पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परापरत्वं मूर्तत्वं कर्मवत्त्वं वेगवत्त्वं साधर्म्यं॥ ननु यत्र घटादौ परत्वादि
कं नोत्पन्नं तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यं॥ परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव
क्षितत्वात्॥ मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वं॥ तच्च तेषामेव॥ गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्य
पकृष्टत्वाभावात्॥ पूर्ववत्कर्मवत्त्वं कर्मसामानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं॥ वेगव
द्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यं॥ कालखाऽत्मदिशां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं॥ कालाऽका
शाऽत्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं परममहत्त्वं च॥ परममहत्त्वत्वं जातिवि
शेषः॥ अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा॥ क्षित्यादिपंचभूतानि॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा
नां भूतत्वं॥ तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं॥ अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयो
ग्यत्वं बोध्यं॥ तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभावविषयत्वात् तद्वत्यात्मनि

११ नातिव्याप्तिः॥न च प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाणवादावव्याप्तिः॥तस्यापि स्वरूपयो
ग्यत्वात्॥महत्त्वलक्षणकारणांतराऽसन्निधानाच्च न प्रत्यक्षं॥अथवा आत्मावृत्तिविशेषगु
णवत्वं तत्वं॥चत्वारि स्पर्शवंति हि॥पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्वं॥द्रव्यारंभश्चतुर्षु स्यात्
पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारंभकत्वं॥न च द्रव्याऽनारंभके घटादावव्याप्तिः॥द्रव्यस
मवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥अथाकाशशरीरिणां॥
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥१८॥आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशे
षगुणवत्वं॥आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः॥स चाऽव्याप्यवृत्तिः॥यदा किंचिदवच्छेदे
न शब्द उत्पद्यते॥तदन्याऽवच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात्॥क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृ ११
त्तिध्वंसप्रतियोगित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वात्॥प्रथमशब्द

स्याद्द्वितीयशब्देननाशः॥ एवंज्ञानादीनामपि यदाज्ञानादिकमात्मनिशरीरावच्छेदे
नोत्पद्यतेतदन्याऽवच्छेदेनतदभावस्यसत्वात्॥ एवंज्ञानादिकमपिक्षणद्वयाऽवस्थायि
एवंवाऽव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्वंक्षणिकविशेषगुणवत्वंवार्थः॥ पृथिव्यादौरूपादिवि
शेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तं॥ पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिःसंयोगादिरस्तीतिविशे
षगुणेत्युक्तं॥ ननुरूपादीनामपिकदाचित्तृतीयक्षणेनाशसंभवात्॥ क्षणिकविशेषगु
णवत्वंक्षित्यादावतिव्याप्तमितिवाच्यं॥ चतुःक्षणवृत्तिजात्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्व
स्यतदर्थत्वात्॥ अपेक्षाबुद्धिःक्षणत्रयंतिष्ठति॥ क्षणचतुष्टयंतुनकिमपिज्ञानादिकं
तिष्ठति॥ रूपत्वादिकंतुक्षणचतुष्टयस्थायिन्यपिरूपादौवर्त्ततइतितद्व्युदासः॥ ईश्वर
ज्ञानस्यचतुःक्षणवृत्तित्वात्॥ ज्ञानत्वस्यतद्वृत्तित्वात्जन्येत्युक्तं॥ यदाऽकाशजीवात्मनोः

१२ साधर्म्यंतद्वज्जन्येतिनदेयंद्व्युणादिकमादायलक्षणस्यमव्याप्तेः॥परम
महतस्यतादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणेद्वित्वादीनामपिनाशाऽभ्युपगमात्द्वि
त्वादीनामपितथात्वात्तद्वारणायविशेषेति॥त्रिक्षणवृत्तित्वंवाच्यं॥उक्तादि
कमादायात्मनिलक्षणसमन्वयात्॥रूपद्रव्यत्वप्रत्यक्षयोगिनःप्रथमाश्र
यः॥पृथिव्यप्तेजसांरूपवत्वंद्रवत्ववत्वंप्रत्यक्षविषयत्वंचेत्यर्थः॥ननुचक्षुः
रादीनांमर्जनकपालस्थवह्नेरूष्मणश्चरूपवत्वेकिंमानमितिवाच्यं॥तत्रा
पितेजस्त्वेनरूपानुमानात्॥एवंचव्याख्यानेतपृथिवीजलतेजोभागानामपि
पृथिवीत्वादिनारूपाऽनुमानंबोध्यं॥ननुघटादौद्रुतसुवर्णादिभिन्नेतेजसि
वद्रवत्ववत्वमव्याप्तमितिवाच्यं॥द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यवि १२

वक्षितत्वात्॥ घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्येषु पृथिवीजलेषूद्भूतसु वर्णादौ तेजसि व
द्रवत्वसत्त्वात्॥ तत्र पृथिवीत्वादिसत्त्वात् तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः
नच प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यं॥
चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ आ
त्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति॥ गुरुणी द्वे रसवती गुरुत्ववत्त्वं रसव
त्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः॥ नच घ्राणेन्द्रियादीनां वायानीतपार्थिवभागा
नां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं॥ तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्॥
द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः पृथिवीतेजसोरित्यर्थः॥ नच नैमित्तिकद्रवत्वं घटादौ

१३ वन्ध्यादौ वाऽव्याप्तमिति वाच्यं॥ नैमित्तिकद्रवत्वसमानाऽधिकरणद्रव्यत्व
व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ आत्मनो भूतवर्गेभ्यो विशेषगुणयोगि
नः॥ ॥पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः॥ यदुक्तं यस्य
साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत्॥१९॥ ॥ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यं॥ त
त्तु नकस्याऽपि वैधर्म्यं केवलाऽन्वयित्वात्॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरु
तो गुणाः॥ स्पर्शादयोऽष्टौ रूपं वद्रवो वेगश्च तेजसि॥२०॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव
त्वं च गुरुत्वकं॥ रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश॥२१॥ ॥स्नेहहीना गंधयु तु
ताः क्षिताववेत चतुर्दश॥ बुध्यादिषट्कं संख्यादिपंचकं भावना तथा॥२२॥ ॥धर्मा
१३

ऽधर्मौ गुणा एते आत्मनश्च चतुर्दश॥ संख्यादिपंचकं कालदिशोः शब्दश्च ते च
खे॥ २३॥ संख्यादिपंचकं बुद्धिरिच्छा यत्नोपि चेश्वरे॥ परापरत्वे संख्यादिपंच
वेगश्च मानसे॥ २४॥ ते च संख्यादयः पंच खे॥ ॥साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य
संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति॥ तत्र क्षितिरित्यादिना गंधहेतुरि
ति॥ गंधसमवायिकारणमित्यर्थः॥ यद्यपि गंधवत्वमात्रं पृथिव्याः लक्षणमु
चितं॥ तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तं॥ तथा
हि॥ पृथिवीत्वं हि गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति॥ अन्यथा गं
धतावच्छिन्नस्याऽकस्मिकतापत्तेः॥ न च पाषाणादौ गंधाऽभावात् गंधव

१४ त्वमव्याप्तमितिवाच्यं॥तत्रापिगंधसत्वात्॥अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युप
पद्यते॥कथमन्यथा तद्भस्मनि गंधउपलभ्यते॥भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्य
त्वात्पाषाणोपादानोपा॥देयत्वं सिध्यति॥यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं त
दुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः॥दृष्टं चैतत्॥खंडपटे महापटध्वंसजन्ये॥ए
वं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वं॥
तथा च तस्यापि गंधवत्वे बाधकाऽभावः॥नानारूपवती मता॥२५॥शुक्लनीला
दिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्त्तते॥न तु जलादौ॥तत्र शुक्लस्यैव स
त्वात्॥पृथिव्यां तु एकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात्॥न च य १५

त्वनानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः॥ रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्या
रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्॥ वैशेषिकनये पृथिवी
परमाणौ रूपनाशस्य रूपांतरस्य च सत्त्वात्॥ न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वात् लक्षण
स्य समन्वयः॥ षड्विधस्तु रसस्तत्र॥ मधुरकटुकषायादिभेदेन यः षड्विधो रस
स पृथिव्यामेव॥ जले तु मधुर एव रसः॥ अत्रापि पूर्ववत्॥ रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्य
त्वव्याप्यजातिमत्त्वलक्षणार्थो अवसेयः॥ गंधस्तु द्विविधो मतः॥ द्विविध इति व
स्तुस्थितिमात्रं॥ न तु द्विविधगंधवत्त्वमपि लक्षणं॥ द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात्॥ द्वैवि
ध्यं च सौरभाऽसौरभभेदेन बोध्यं॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपा
कजः॥ ॥तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्तत इत्यत उक्तं।

१५ पाकज इति॥ इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तं॥ पाकजस्पर्शवत्वमात्रं
लक्षणं॥ अधिकस्यैव व्यावर्त्यत्वात्॥ यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्प
र्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थो बोध्यः॥ नित्याऽनित्याभेदाद्द्वैधा नित्या स्यादणु
लक्षणा॥ अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी॥ ॥सा पृथिवी द्विधा॥ नित्याऽनि
त्या चेत्यर्थः॥ अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या॥ तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी
द्व्यणुकादि सर्वाप्यनित्येत्यर्थः॥ सैव अनित्या पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः॥ ननु अवयवि
नि किं मानं॥ परमाणुपुंज एवोपपत्तेः॥ न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद्घटादेः प्रत्यक्षत्वं
न स्यादिति वाच्यं॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात्॥ य
थैकस्य केशस्य दूरे अप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं॥ न चैकः स्थूलो घट इति प्रत्य

१५

क्षबुद्धेरनुपपत्तेरिति वाच्यं॥ एको महानुर्धान्यराशिरितिवत्तदुपपत्तेः॥ मैवं॥ परमाणो
रतींद्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षताऽयोगात्॥ दूरस्थकेशस्तंबातींद्रियः संनिधा
नेतस्यैव प्रत्यक्षत्वात्॥ न चैतदानीं द्रव्यपरमाणुपुंजस्योत्पन्नत्वान्नप्रत्यक्षत्वविरोध
इति वाच्यं॥ अद्रव्यस्य द्रव्याऽनुपादानत्वात्॥ अन्यथा वस्त्ररूपाद्यादिसंततौ कदा
चिद्द्रव्यत्वप्रसंगात्॥ न चातितप्ततैलादौ कथमद्रव्यदहनसंततेर्द्रव्यदहनोत्प
त्तिरिति वाच्यं॥ तत्र तदंतःपातिभिर्द्रव्यदहनाऽवयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरभ्युपग
मात्॥ न चाद्रव्येन द्व्यणुकेन कथं द्रव्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं॥ यतो नवयं द्र
व्यत्वमद्रव्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे॥ परंतु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमु
दायवशाद्द्रव्यत्वं॥ तदभावे चाद्रव्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं॥ न तु द्व्यणुक

१६ देस्तदभावात्॥ नहितन्मतेऽपीदं संभवति॥ परमाणौ महत्त्वाऽभावात्॥ इत्थं चाऽवय
विसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षासिद्धत्वादनित्यत्वं॥ तेषां चाऽवयवावयवधाराया
अनंतत्वे मेरुसर्षपयोरपितुल्यत्वप्रसंगः॥ अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः॥ यत्र तु विश्रा
मस्तस्याऽनित्यत्वे असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसंगात्॥ तस्य नित्यत्वं॥ महत्परिमाण
तारतम्यस्य गगनादौ विश्रांतत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रां
तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः॥ न च त्रसरेणावेव विश्रामोस्त्विति वाच्यं॥ त्र
सरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरव
यवास्सावयवा महदवयवत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धिः॥ न च दम
प्रयोजकं॥ अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्वस्य प्रयोजकत्वात्॥ न चैवं क्रमेण तदव १६

यवाऽवयवधारापिसिद्धेदितिवाच्यं॥अनवस्थाभयेनतदसिद्धेरिति॥साचत्रिधाभवे
द्देहइंद्रियेविषयस्तथा॥साकार्यरूपापृथिवीत्रेधा॥॥शरीरेंद्रियविषयभेदादित्यर्थः॥
तत्रदेहमुदाहरति॥योनिजादिभवेद्देहः॥योनिजमयोनिजंचेत्यर्थः॥योनिजमपिद्वि
विधा॥जरायुजमंडजंचेति॥जरायुजंमनुष्यादीनां॥अंडजंसर्पादीनां॥अयोनिजं
स्वेदजोद्भिज्जादिकं॥स्वेदजाःक्रिमिदंशाद्याः॥उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः॥नारकी
णांशरीरमयोनिजं॥नचमानुषादीनांशरीराणांपार्थिवत्वेकिंमानमितिवाच्यं॥गंधादि
मत्तस्यैवप्रमाणत्वात्॥नचक्लेदोष्मादेरुपलंभादाप्यत्वादिकमपिस्यादितिवाच्यं॥त
थासतिजलत्वपृथिवीत्वादीनांसंस्कारप्रसंगात्॥नचतर्हिजलत्वादिकमेवास्तुनतु
पार्थिवत्वादिकमितिवाच्यं॥क्लेदादीनांविनाशेपिशरीरत्वेनप्रत्यभिज्ञानात्॥गंधाद्यु

१७ पलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः॥ तेन पार्थिवत्वादि शरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यं॥ शरी
रत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादीनां सांकर्यात्॥ किं तु चेष्टाश्रयत्वं॥ वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वा
न्नाव्याप्तिः॥ न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यं॥ आध्यात्मिकवायुसंबंधस्य प्रमा
णत्वात्॥ तत्रैव किं मानमिति चेत्॥ भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात्॥ यदि हस्तादेः
शरीरव्यवहारो न भवति॥ तदांत्यावयवित्वेन विशेषणीयं॥ न चैवं चैत्रशरीरे चेष्टानुजाता
तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तादृशे प्रमाणाऽभावात्॥ अथवा चेष्टावदंत्यावयविवृत्तिद्रव्यत्व
व्याप्यजातिमत्त्वं तन्मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः॥ न च नृसिंह
शरीरे तु कथमेतल्लक्षणसमन्वयः॥ तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाऽ
तथा भावात्॥ जलीयतैजसशरीरवृत्तित्वेन तस्यापि जातित्वाऽभावादिति वाच्यं॥ कल्पभेदे
न नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्॥ इंद्रियं घ्राणलक्ष १७

णां॥ घ्राणेंद्रियं पार्थिवमित्यर्थः॥ पार्थिवत्वं कथमिति चेत्॥ इत्थं घ्राणेंद्रियं पार्थिवं॥ रूपादिषु पंच
स्कमध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वात्॥ कुंकुमगंधाभिव्यंजकघृतादिवत्॥ न च दृष्टांते स्वीयरू
पादिव्यंजकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं॥ परकीयरूपादि अव्यंजकत्वस्य तदर्थकत्वात्॥
न च नवशरावगंधव्यंजकजलेनैकांतिकमिति वाच्यं॥ तस्य — तुरसाभिव्यंजकत्वात्
यद्वा परकीयेति न देयं॥ वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टांतत्वसंभवात्॥ न च घ्राणेंद्रियसं
निकर्षस्य गंधमात्रव्यंजकत्वात्॥ तत्र व्यभिचार इति वाच्यं॥ द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्॥ विष
यो द्व्यणुकादिब्रह्मांडांत उदाहृतः॥ ॥उपभोगसाधनं हि विषयः॥ सर्वमेव हि कार्यं ज्ञा
तमदृष्टाऽधीनं च यत्र कार्ये यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परंपराया वा जनयत्ये
व॥ न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति॥ तेन द्व्यणुकादिकं ब्रह्मांडांतं सर्वमे
व विषयो भवति॥ शरीरेंद्रिययोर्विषयेऽपि प्रकारांतरेणोपन्यासः॥ शिष्यबुद्धिवैशद्या

१८ र्थः॥ जलं निरूपयति॥ ॥ वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ॥ स्नेहसमवायिकारणतावच्
छेदकतया जलत्वजातिः सिध्यति॥ यद्यपि स्नेहत्वं नित्याऽनित्यवृत्तितया न कार्यताऽवच्छेदकं
तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यं॥ अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाऽभावात्॥ तस्य वा नि
त्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया ज
न्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकताऽवच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः॥ शुक्लरूपमेव
जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति॥ न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणं॥ अथ वा नै- मित्तिकद्रव
त्ववद्वृत्ति रूपवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षात्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः॥ रसस्पर्शौ जले मधुरशीत
लौ॥ जलस्य मधुर एव रसः॥ शीत एव स्पर्शः॥ तिक्तवद्वृत्ति मधुरवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्या
प्यजातिमत्त्वं शीतेतरस्पर्शवद्वृत्ति शीतस्पर्शवद्वृत्ति जातिमत्त्वं वा तदर्थः॥ ननु शुक्लरूपमे
वेति कुतः कालिंदीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न॥ नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत १८

जातिरभावात्॥ जले नीलरूपाऽसंभवात्॥ कालिंदीजले नीलप्रतीतिरत्वाश्रयोपाधिकी॥ अतएव
वियति विक्षिप्ते धवलिमोपलब्धिः॥ अथ जले माधुर्ये किं मानं॥ न हि प्रत्यक्षेण कोपि रसस्तत्राऽनु
भूयते॥ न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयोपाधिकत्वात्॥ अन्यथा
जंबीरकरवीरसादावाम्लरसोपलब्धेराम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न॥ हरीतक्यादिभक्षणस्य
२ जलस्य व्यंजकत्वात्॥ न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसांतरोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौर
वात्॥ पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकं॥ जंबीररसादौ त्वाश्रयोपाधि
की तथा प्रतीतिः॥ एवं जलस्य शीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं जन्ये जलत्वं वा बोध्यं॥ पृ
वंदनाऽदौ तु शैत्योपलब्धिश्चंदनांतरवर्तिशीततरसलिलस्य तेजस्संयोगाज्जले औष्ण्यप्र
प्रतीतिराश्रयोपाधिकी स्फुटैव॥ तत्र पाकाऽसंभवात्॥ स्नेहस्तत्रेति॥ घृतादावपि तदंतर्व
र्ति जलस्यैव स्नेहः॥ जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्॥ तेन जल एव स्नेह इति मंतव्यं॥ द्र

१९

वत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतं॥ सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः॥ प्रत्यक्षसिद्धः॥ तदवच्छिन्नं जलत्वेनैताव
च्छेदकमपि तदेवेति भावः॥ तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति व
क्ष्यते॥ नित्यतादि प्रथमवत्॥ पृथिव्या इवेत्यर्थः॥ तथाहि॥ जलं द्विविधं॥ नित्यमनित्यं च॥ परमाणु
रूपं नित्यं॥ द्व्यणुकादिकं सर्वमनित्यं॥ अवयवसमवेतत्वं वा॥ अनित्यमपि त्रिविधं॥ शरीरेंद्रियविषय
भेदात्॥ किंतु पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह॥ किंतु देहमयोनिजं॥ अयोनिजमेवेत्यर्थः॥ जलीयं श
रीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति॥ इंद्रियं रसनं॥ जलीयमित्यर्थः॥ तथाहि॥ रसनं जली
यं गंधाव्यंजकत्वेति रसव्यंजकत्वात्॥ रसाभिव्यंजकोदकवत्॥ रसनेंद्रियसंनिकर्षव्यभि
चारवारणाय द्रव्यत्वं देयं॥ विषयं दर्शयति॥ सिंधुर्हिमादिर्विषयो मतः॥ सिंधुः समुद्रः हि
मं तुषारः॥ आदिपदात्सरित्कासारकादिः॥ सर्वोपि ग्राह्यः॥ न च हिमकरकयोः॥ काठिन्यत्वा
त्पार्थिवत्वमिति वाच्यं उष्मणा विलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंस १९

जन्यमिति व्याप्तेः जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः॥ अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात्॥ करकायां का
ठिण्यप्रतीतेर्भ्रांतित्वात्॥ तेजो निरूपयति॥ स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु॥ उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जाति
विशेषः॥ प्रत्यक्षसिद्धः॥ इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिवि
शेषः॥ तस्याः परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसंधेयं॥ न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चंद्रकिरणादावव्या
प्तमिति वाच्यं॥ तत्राप्युष्णस्य सत्वात्॥ किंतु तदंतःपातिजलस्पर्शेनाभिभवात्तदग्रहः॥
एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ अनुद्भूतत्वाच्च तदग्रहः॥ रूपं च शु
क्लभास्वरं॥ वैश्वानरमरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः॥ त
द्रूपाग्रहे धर्मिणोपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न॥ अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणोपि ग्रहसंभ
वात्॥ शंखस्य च पित्तपीतिमा॥ वह्नेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं॥ किंतु तदीयं शुक्लत्वम
भिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकमिति॥ द्रवत्वं तु सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वात्॥ न चैनैमित्ति

२८ कद्रवत्वलक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्व
वद्वृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नित्यतादिकं पूर्ववत्॥ जलस्येवेत्यर्थः॥ तथाहि॥ तद्द्विवि
धं॥ नित्यमनित्यं च॥ परमाणुरूपं नित्यं॥ तदन्यदनित्यं॥ अवयविव॥ तच्च त्रेधा॥ शरीरेन्द्रिय
विषयभेदादित्यर्थः॥ शरीरमयोनिजमेवेति॥ तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धं॥ अवयवो विशे
षस्तमाह॥ इंद्रियं नयनं॥ वह्नेस्तेजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति परकीयरू
पव्यंजकत्वात् प्रदीपवत्॥ प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यंजकत्वादाद्यं परकीयेति॥ मण्यादेः स्वी
यरूपव्यंजकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयं चेति॥ अथवा प्रजायाः दृष्टांतत्वसंभ
वादाद्यं परकीयं न देयं॥ वह्नेः सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयं॥ विषयं दर्शयति॥ व
ह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः॥ ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत्॥ स्वर्णं तैजसं अ
सति प्रतिबंधके अत्यंतानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं य
था पृथिवी॥ न वा प्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाश्रय २०
स्य पार्थिव ८

स्यापि तदानींद्भूतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न ॥ जलमध्यस्थमसीक्षोदवत्तस्याप्यद्भवत्वात् ॥
अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यंताग्निसंयोगेपि रूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबंधकं विजाती
यद्रव्यं कल्प्यते ॥ तथाहि ॥ अग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबंधक
द्रवद्रव्यसंयुक्तः ॥ अत्यंताग्निसंयोगेपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् ॥ त
प्तजलमध्यस्थपीतपटवत् ॥ तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ॥ वायु
निरूपयति ॥ अपाकजोनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवनो मतः ॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः
स्पर्शादिलिंगकः ॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्वादुक्तमपाकज इति ॥ अपा
कजस्पर्शस्य जलादावपि सत्वादुक्तमनुष्णाशीत इति ॥ एतेन वायवीयो विजातीयः स्प
र्शो दर्शितः ॥ तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भाव ॥ एष वायुः स्पर्शादिलिंगकः ॥

वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकंपैरनुमीयते॥ विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या
शाखादीनां कंपेन च वायोरनुमानात्॥ यथा न वायुः प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते॥ पूर्ववन्नित्य
ताद्युक्तं॥ वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च॥ परमाणुरूपो नित्यः॥ तदन्योऽनित्यः समवे
तश्च॥ सोपि त्रिविधः॥ शरीरेंद्रियविषयभेदात्॥ तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनां
॥ परंतु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टंभादुपभोगक्ष
मत्वं॥ जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमेवेति॥ अत्र यो विशेषस्तमाह॥ देहव्यापीत्व
गिंद्रियं॥ शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिंद्रियं त्वक्॥ तच्च वायवीयं रूपादिषु पंचसु मध्ये
स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वात्॥ अंगसंगिसलिलशैत्यव्यंजकव्यंजनवायुवत्॥ त्वक्संनि
कर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं विशेषणीयं॥ विषयं दर्शयति॥ प्राणादिस्तु म २१

महावायुपर्यंतो विषयो मतः ॥ यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः ॥ तस्य देहस्थिप्राणापानादि
रिति कमाकरे ॥ तथाप्यत्र तं त्रैविध्यमुक्तं ॥ प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मु
खनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते ॥ आकाशं निरूपयति ॥ आकाशस्तु
विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ आकाशकालदिशामेकैकत्वादाकाशत्वा
दिकं न जातिः ॥ आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं ॥ वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणांतरा
व्यवच्छेदाय ॥ एतेन प्रमाणमपि दर्शितं ॥ तथाहि ॥ शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायोग्यब
हिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्वात् स्पर्शवत् ॥ शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात्तनुमाने दि
न शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे ॥ शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः ॥ अग्निसंयोगासमवायि
कारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् ॥ सुखवत् ॥ पाकजरूपादे

शा

सि॰मु॰ २२

व्यभिचारणायसत्यंतं॥पटरूपादौव्यभिचारणायअकारणगुणपूर्वकं॥जलपरमाणुरूपा
दौव्यभिचारवारवारणायप्रत्यक्षेति॥शब्दःनदिक्कालमनोगुणो विशेषगुणत्वात्॥ना
त्मविशेषगुणोबाह्येंद्रियग्राह्यत्वात्॥रूपवत्॥इत्थंचाष्टाधिकरणंनवमंद्रव्यमाग
नमोनामकंसिध्यतीति॥नन्वाय्ववयवेषुसूक्ष्मशब्दक्रमेणवायौकारणगुणपूर्व
कशब्दःउत्पद्यतामितिवाच्यं॥अयावद्द्रव्यभावित्वेनवायुविशेषगुणत्वाभावात्॥तत्रच
शरीरस्यविषयस्यवाबाह्येंद्रियंदर्शयति॥इंद्रियंतुनवेतरश्रोत्रंतत्राकाशंलाघवा
देकंसिद्धं॥श्रोत्रंपुरुषभेदेभिन्नंकथमाकाशंस्यादतआह॥एकःसन्नप्युपाधित
॥आकाशएकःसन्नपिउपाधेःकर्णशष्कुल्यादिभेदाद्भिन्नं॥श्रोत्रात्मकंभवतीत्यर्थः २२
कालंनिरूपयति॥जन्यानांजनकःकालः॥तत्रप्रमाणंदर्शयितुमाह॥जगतामाश्रयोमतः॥
न

॥तथाहि॥इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पंदादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पंदादिना
घटादेः संबंधो वाच्यः॥स च संयोगादिर्न भवतीति काल एव संबंधघटकः कल्प्यते॥इत्थं च॥त
स्याश्रयत्वमेव सम्यक्॥प्रमाणंतरं वदन्॥परापरत्वधीहेतुः॥परत्वादिबुद्धेरसाधारणनि
मित्तं काल एव॥परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं संयोगाश्रयलाघवादतिरिक्तः कल्प्य
त इति भावः॥नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आ
ह॥क्षणादिः स्यादुपाधितः॥कालस्त्वेकोपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः॥उ
पाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म॥पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा॥पूर्वसंयोग
नाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा॥उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा॥न चोत्तरसंयोगा
नंतरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं॥कर्मांतरसत्वादिति॥महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो

सि॰मु॰
२३
र

यद्यस्ति तदा अनाश्रयत्वाद्ध्वंसेनैवोपपादनीय इति भावः॥ दिशं निरूपयति॥ दूरान्तिकादिधीहेतु
रेका नित्या दिगुच्यते॥ दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं च बोध्यं॥ तद्धेतुरसाधारणं॥
दिगेवैदैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यतीति भावः॥
ननु एकैव दिग्यदि तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामत आह॥ उपाधिभे
दादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्॥ यत्तु पुरुषस्योदयगिरिसंनिहिता या दिक् तदवच्छिन्न
त्पुरुषस्य सा प्राची॥ एवमुदयगिरिव्यवहिता च प्रतीची॥ एवं तत्पुरुषीयसुमेरुसन्निहि
ता दिगुदीची तद्व्यवहिता त्ववाची॥ सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरसंस्थित इति नियमात्॥
आत्मानं निरूपयति॥ आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता॥ आत्मत्वजातिः सुखदुःखादिसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति॥ ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्यदृष्टादिरूपकारणाभावा २३

सु

न्त सुखदुःखाद्युत्पत्तिः॥ नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावइत्यस्याः प्रयोजकत्वात्॥ परे तु ई
श्वरे साज्ञातिर्नास्त्येव॥ प्रमाणाभावात्॥ नच दृष्टमदृष्टव्यत्वापत्तिः॥ ज्ञानवत्वेन विभजनेनाद्विसा
ङः॥ अधिष्ठाता॥ इंद्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादकः॥ यद्यप्यात्मनि अहंज्ञा
ने अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरा
ति दिभिन्नस्तत्प्रतीगोचरइति प्रतिपादयितुं न कोपि शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति॥ करणं
हि सकर्तृकं॥ वास्यादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमंतरेण फलानुपधानं दृष्टं॥ एवंच
क्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि न कर्तारमंतरेणोपपद्यत इति अतिरिक्त
ः कर्ता कल्प्यते॥ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अत आह॥ शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचा
रतः॥ ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव॥ सुषुप्तकालेनोत्पन्नमतइव मृतशरीराणामपि तदभावेका

सि॰मु॰ क्षतिः ॥ प्राणनाशेन ज्ञानाद्यनाशस्य सिद्धिरिति चेन्न ॥ शरीरस्य चैतन्ये बाल्यविलोकितस्य स्थवि
२४ ११ रे स्मरणानुपपत्तेः ॥ शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् ॥ न च पूर्वशरीर
रोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यं ॥ अनेकसंस्कारकल्पनागौर
वात् ॥ एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्धेतुत्वात् ॥ तदानीमिष्टसाधनत्वानुमापकाभावात् ॥ मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसा
धनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः ॥ न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतेति वाच्यं ॥ उ
द्बोधकाभावात् ॥ अत्र तु नायत्यां जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते ॥ इत्थं च संसारस्या
नादितया ऽऽत्मनोऽनादित्वसिद्धौ वनादिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं संभवतीति बोध्यं ॥
ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादिकरणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे बाधकाभावादत आह ॥ तथात्वे च २४

इंद्रियाणामुपघाते॥ तथात्वं चैतन्यं उपघाते नाशे सति॥ अर्थाच्चक्षुरादीनामेव॥ कथं स्मृतिं॥
पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात्॥ अनुभवितुरभावादन्यस्यानुभूत
स्यान्येन [illegible] स्मरणासंभवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति ए
भावः॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह॥ मनोऽपि न तथा
[illegible] ज्ञाना[illegible]द्यनध्यक्षं तत्र भवेत्॥ मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि
ज्ञानसुखादिसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः॥ यथा च मनसोऽणुत्वं तथा अग्रे वक्ष्यते॥
नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा॥ तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकं तस्यैवाकार
विशेषः॥ तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं॥ पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात्॥
सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव॥ मृगमदवासनायावसनमिव पूर्वपूर्वविज्ञान

सि॰मु॰ जनितसंस्कारारणमुत्तरोत्तरविज्ञानेसंक्रांतत्वान्नानुपपत्तिःस्मरणादेरितिचेत्॥तस्यजगद्वि
२५ वि षयत्वेसार्वज्ञापत्तेर्यत्किंचिद्विषयत्वेनियामकाभावात्सुषुप्तावपिविषयावभासप्रसंगा
त्॥तर्हिनीनिराकाराचित्संततिरनुवर्त्ततइतिचेन्न॥तस्यस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावा
त्॥अन्यथाघटादीनामपिज्ञानत्वापत्तेः॥नचइष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनो
नोवादितिवाच्यं॥घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥आका[illegible]विशेषए र
वायंविज्ञानस्येतिचेत्॥किमयमाकारोतिरिच्यतेविज्ञानात्तर्हिसमायातंविज्ञानव्यति
ना रिक्तेनात्मनाँतिरिच्यतेचेत्तर्हिसमूहालंबनेनीलाकारोपिपीताकारःस्यात्॥स्वरूप
तोविज्ञानस्याविशेषात्॥अपोहरूपोनीलत्वादिविज्ञानधर्मइतिचेन्न॥नीलत्वादीनांवि २५
रुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्॥इतरथाविरोधावधारणस्यैवदुरुपपादत्वात्॥

व

न वा वासनासंक्रमः संभवति ॥ मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसंगात् ॥ न चोपादानोपादेय
भावो नियामक इति वाच्यं ॥ वासनायाः संक्रमासंभवात् ॥ उत्तरस्मिंस्तूत्पत्तिरेव संक्रम इति चे
न्न ॥ तदुत्पादकाभावात् ॥ विज्ञानस्यैवोत्पादकत्वे तदानंत्यप्रसंगः ॥ क्षणिकविज्ञानेष्वति
शयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न ॥ मानाभावात् ॥ कल्पनागौरवाच्च ॥ एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चै
तन्यमपि प्रत्युक्तं ॥ गौरवादतिशये मानाभावाच्च ॥ बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधा
नाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥ अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमे
वात्मा ॥ अविनाशी वा अरेयमात्मा ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति चेन्न ॥ तस्य सविष
यत्वासंभवस्य दर्शितत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्सविषयस्याप्यननुभवादतो
ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धं ॥ सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ॥ ज्ञानाश्रा

नसुखित्वादिभिर्जीवानांभेदःसिद्धोस्तुतरामीश्वरभेदः अन्यथाबंधमोक्षानुपपत्तेः॥योपीश्वराभेदबो
धकोवेदःसोपितद्भेदेनतदीयत्वंप्रतिपादयन्नेवहि॥अभेदभावनयैवयतितव्यमितिवदति
॥अतएवसर्वेष्वात्मानःसमर्पिताइतिश्रूयते॥मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदोजायतइत्य
पिन॥भेदस्यनित्यत्वेननाशायोगात्॥भेदनाशेपिव्यक्तिद्वयंतिष्ठत्येव॥नचद्वित्वमपिनश्यती
तिवाच्यं॥तत्वनिर्धर्मकेब्रह्मणिसत्यत्वाभावेपिसत्यस्वरूपेतद्वित्वाद्वित्वाभावेपिद्व्यात्मको
ताविति सुवचत्वात्॥मिथ्यात्वाभावोधिकरणात्मकस्तत्रसत्यत्वमितिचेत्॥एकत्वेवोभय भा॰टी॰
क्तिद्वयात्मकोद्वित्वमित्यप्युच्यतांप्रत्येकमेकत्वेपिद्वयोरजयोर्नैव इतिवृन्दनयेनैकमित्यस्य
सर्वजनसिद्धत्वात्॥योपितदानीमभेदप्रतिपादकआगमःसोपिनिर्दुःखत्वादिनासाम्यंप्रति
पादयति॥संपदैश्वर्येकोडरोहितोयंराजासहत्र इतिवत्॥अतएवनिरंजनःपरमंसाम्यमुपै २६

सि वी गं

तीति श्रूयते ॥ इश्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा ॥ किंतु ज्ञानाद्याश्रयो नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञान
पदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः यः सर्ववित् इत्याद्यनुरोधात् ॥ आनंदमित्यस्याप्यानंदवदित्यर्थः ॥ आनं
प दोपि दुःखाभावेउपचर्यते ॥ नाराद्यंगमे सुखी संवृत्तोहमितिवत् ॥ अस्तु वा तस्मिन्नानंदेन
त्वसावानंदः ॥ असुखमिति श्रूते ॥ न विद्यते सुखं यस्येति [illegible]ोनार्थ इति चेन्न ॥ क्लिष्टकल्प ना
पत्ते ॥ आनंदमित्यत्र मत्वर्थीयाच् प्रत्ययविरोधादिति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः
पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः ॥ कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यत्वेति कार्यत्व
पतया नाशेन स्यादित्यकारणत्वं तस्य ॥ बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने ॥ बु
प द्धिश्च प्रकृतेः परिणामः ॥ सैव महत्तत्वमंतःकरणमित्युच्यते ॥ तत्सत्वासत्वाभ्यां पुरुषस्य संसा
रापवर्गौ ॥ तस्मा एवं इंद्रियप्रणालिकया परिणति ज्ञानरूपा घटादिना संबंधः ॥ पुरुषे कर्तृ

सि.मु.
२७

त्वाभिमानो बुद्धेश्चैतन्याभिमानश्चानेनाग्रहः ॥ ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्व
च्छतया तत्प्रतिबिम्बाहतात्विकः ॥ दर्पणस्येव मुखोपरागः ॥ इदमिति विषयोपरागः इंद्रियप्रणा
लिकया परिणतिर्नेदृशस्तात्विकः ॥ निश्चयासाभिव्यक्तः दर्पणस्येव मलिनिमा ॥ कर्तव्यमिति व्यापारा
वेशः ॥ तेनांशत्रयवती बुद्धिः ॥ तत्परिणामेन ज्ञानेन तद्रूपस्यातात्विकः संबंधः ॥ दर्पणमलिनि
मेव मुखस्यानुपलब्धिरुच्यते ॥ ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वे [illegible] नधर्मा अपि बुद्धेरेव ॥ कृतिसं
मानाधिकरण्येन प्रतीतेः ॥ न च बुद्धेश्चेतनापरिणामित्व [illegible] तेमतं यास्ते ॥ कृत्यदृष्टनोगा म
नामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ॥ तद्विभेदानाभावात् ॥ चेतनोऽहं करोमीति प्र
तीतेः ॥ चैतन्यांशोऽत्र मद् इति चेत् तत्संशोऽपि किं न्यते ॥ अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्य
त्वे तदुत्तेम्ससंसारापत्तिः ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्ता २७

सत्त्वादितिचेत्॥असिद्धेः॥अचेतनायाः कर्तृत्वेमानाभावात्॥वीतरागजन्मादर्शनात्॥प्रसिद्धेः॥अचेत
नायाः कर्तृत्वे मानाभावात्॥वीतेअनादित्वं॥अनादेर्नाशस्यनाशसंभवान्नित्यत्वं॥तत्किंप्रोक्ता कृ
दिकल्पनेन॥नचप्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः॥अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति
मन्यत इति अनेन विरोध इति वाच्यं॥प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः॥कर्ताहं कर्ताह
मेवेत्यस्य तदर्थत्वात्॥तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः॥पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्य
ति दुर्मतिः॥इत्यादिवद्वतान्तरगतमप्रकटीकृतोयमनुपरिहारोद्रष्टव्य इति संक्षेपः॥धर्माधर्माश्रय
इति॥आत्मेत्यनुषज्यते॥शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरेणभोगानुपपत्तेः॥
१ अध्यक्षो विशेषगुणयोगतः इति॥योग्यविशेषगुणसंबंधेनात्मनः प्रत्यक्षं नवत्ति॥नत्वन्य
था॥अहंजानेकरोमीत्यादिप्रतीतेः॥प्रवृत्त्याद्यनुमेयोयं॥अयमात्मापरदेहादौप्रवृत्त्यादिनाऽनु
मीयते॥प्रवृत्तिरत्रचेष्टा॥ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनांदेहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात्॥चेष्टायाश्चप्रय
त्नसाध्यत्वात् चेष्टयाप्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः॥तत्रदृष्टान्तमाह॥रथगत्येवसारथिः॥यथा

सि॰मु॰ २८

द्यपिरथ्यकर्मचेष्टानभवतितथापितेनकर्मणासारथिर्यथाचेष्टात्मकेनकर्मणापरात्मा
पीअनुमीयतेइतिभावः॥अहंकारस्याश्रयोयं॥अहंकारोहमितिप्रत्ययस्तस्याश्रयोविष
यआत्मानशरीरादिरिति॥मनोमात्रस्यगोचरः॥मनोभिन्नेंद्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयोमा
नसप्रत्यक्षविषयस्तस्याश्रयोविषयश्चेत्यर्थः॥रूपाद्यभावेनेंद्रियांतरायोग्यत्वात्॥विभु
रिति॥विभुत्वंपरममहत्वपरिमाणवत्वं॥तच्चसर्वमुक्तमपिस्पष्टार्थमुक्तं॥बुध्यादि
गुणवान्॥बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्यश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्तावेदितव्याः॥अत्रैवप्र
संगाद्बुद्धेःकतिपयप्रपंचंदर्शयति॥बुद्धिस्तुद्विविधेति॥द्वैविध्यंस्फुटयति॥अ
नुभूतिःस्मृतिश्चस्यादनुभूतिश्चतुर्विधा॥प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे॥इ २८

न्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं॥ यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापीन्द्रियत्वेन रूपे
णेन्द्रियाणां यत्र करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितं॥ ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यं॥ इन्द्रियार्थस
न्निकर्षोत्पन्नमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात्॥ अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं॥ अनुमितौ
व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे अनुभवस्य करण स्य
त्वान्न तत्रातिव्याप्तिः॥ इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणं॥ परामर्शजन्यं ज्ञानमनुम
मितिः॥ यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषय
कं ज्ञानमनुमितिः॥ न च क्वचिद्धेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तादृशा

त्वी ॥ नन्विदं जातिघटितमपि लक्षणं संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनजन्येऽतिव्याप्तमित्यत आह
ह ॥ अथ एवं - - - - - - ज्ञानस्य मत्याप्तिज्ञानत्वेन तत्र हेतुत्वमिति व्याप्तिरिति भावः ॥ १८

सि॰मु॰ २८ ए ज्ञानहेतुत्वे नु न च त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथैवं व्याप्तिज्ञानकरणं ज्ञा- कं
नमनुमितिः ॥ एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः ॥ पदज्ञानकरणकं ज्ञानं
शाब्दबोधः ॥ वस्तुतो यत्किंचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्ति
जातिमत्त्वमनुमितित्वं ॥ एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्य-
वृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ॥ घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतं ॥
घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षं ॥ न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविजनना-
न्यत्वं ॥ जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् ॥ उक्तसूत्रानुसारात् ॥ घ्राणस्य
गोचरो गंधो गंधत्वादिरपि स्मृतः ॥ ग्राह्य इत्यर्थः ॥ गंधत्वादिरित्यादिपदात्सुरभि- २८
त्वा २

द्विपरिग्रहः॥ गंधस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा॥ गंधाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बो

तथा ध्यं॥ रसो रसज्ञाग्राह्यस्तथाश्रयोपि चक्षुषेति॥ तथा रसत्वादिसहितस्तथा शब्दः शब्दत्वादिसहितः॥ गंधो रसश्चो तद्वृत्यर्थ

द्भूतो बोध्यः॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वंति पृथक्त्वसंख्या॥ विभागसंयोगपरापरत्व

स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तं॥ क्रियाजातिः॥ ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षं॥ तद्वंति॥ उ

द्भूतरूपवंति॥ योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः॥ पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्ति बोध्यं ता

दृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः॥ चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह॥ गृह्णाति चक्षुः संबंधादालोकोद्भू

तरूपयोः॥ आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणं॥ तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः सम

वायसंबंधेन कारणत्वं॥ द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबंधेन द्रव्यसमवेतसमवेत

स्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबंधेनेति॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सो

सोऽपि च त्वचः॥

पिउद्भूतस्पर्शोपि स्पर्शत्वादिसहितः॥ रूपान्यत रूपत्वादिभिन्नं चक्षुषो यद्योग्यं तत्व
गिंद्रियस्यापि ग्राह्यं॥ तथा च पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्यगुणा उक्ताः॥ एवं क्रिया एवं जात
यो योग्यव्यक्तिवृत्तयश्च त्वचो ग्राह्या इति॥ रूपमत्रापि कारणं द्रष्टव्यं॥ अत्रापि त्वगिंद्रियज
न्ये द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं॥ तथा च बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति॥ नवीना
स्तु॥ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं॥ प्रमाणाभावात्॥ किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्र
[illegible] त्यक्षे च स्पर्शः कारणम् अन्वयव्यतिरेकात्॥ बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति
चेन्न किंचित्॥ आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु॥ रूपस्य कारणत्वे ला
घवमिति चेत्॥ न वायोस्त्वगिंद्रियेण ग्रहणप्रसंगात्॥ इष्टापत्तिरिति चेत्॥ स्पर्श एव लाघ
वात्कारणमस्तु॥ प्रभायाः अप्रत्यक्षत्वे इष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात् तस्मात्त्वचा पश्यामीति वदतायुंसु
त्वि

शामीति प्रत्ययसत्त्वाद्द्वयोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव ॥ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु महत्त्वोद्भूतरूपस्य वा स्पर्शस्य हेतु-
त्वं ॥ वायुत्रसरेण्वोरेकत्वं गृह्यत एव द्व्यणुकं चिद्विद्युदादिकमपि क्वचित्तस्या परिमाणग्रहे दोषादिसा-
क्षः ॥ त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणं ॥ त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्यकारणमित्यर्थः ॥ किं तत्र प्रमा-
णं ॥ सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले किं न
ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा ॥ नाद्यः ॥ अनुभवसामग्र्यभावात् ॥ तथा हि ॥ च-
क्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षं ॥ ज्ञानादेरभावा-
गाल देव न मानसप्रत्यक्षं ॥ ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति ॥ व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः
॥ सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः ॥ पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः ॥ इत्यनुभवसामग्र्यभावान्ना-
नुभवः ॥ उद्बोधकाभावान्न स्मरणं ॥ मैवं ॥ सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबंधेनात्म-

सि॰मु॰
२०

नश्चप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्॥ तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात्सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पमेव नियमेन ज्ञा
यतइत्यत्रापिप्रमाणाभावात्॥ अथज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदिकारणत्वं तदा रासनचाक्षु
षप्रत्यक्षादिकाले त्वाचप्रत्यक्षंस्यात्॥ विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात्॥
परस्परप्रतिबंधादेकमपि वा न स्यादिति॥ अत्रकेचि॥ त्सर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे
सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबंधकत्वमवश्यंतुभवानुरोधात्कल्प्यतइति॥ अ
न्येतु॥ सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वंकल्प्यं॥ चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्म
नःसंयोगाभावान्नत्वाचप्रत्यक्षमिति॥ मनोग्राह्यंसुखंदुःखमिच्छाद्वेषोमतिःकृतिः॥ मनोजन्य
प्रत्यक्षविषयइत्यर्थः॥ मतिर्ज्ञानंकृतिर्यत्न एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यं॥ एवमात्मापि म
नोग्राह्यः॥ किंतु मनोवस्यगोचरइत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं त

इंद्रियमिष्यते॥चक्षुःसंयोगाद्यनंतरंघटइत्याकारकंघटत्वादिविशिष्टज्ञानंनसंभवतिनपूर्वं
विशेषणस्यघटत्वादेर्ज्ञानाभावात्॥विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यकारणत्वात्॥तथाचप्रथम
तोघटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानंजायतेतदेवनिर्विकल्पकं॥तच्चनिर्विकल्पकंनप्रत्य
क्षंतथाहि॥वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्यप्रत्यक्षंनभवति॥घटमहंजानामीतिप्रत्ययात्॥तत्रात्म तं
निज्ञानंप्रकारीभूयभासते॥ज्ञानेघटस्तत्रघटत्वं॥प्रकारोयःसएवविशेषणमित्युच्यते॥वि
रो शेषणेयद्विशेषणंतद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते॥विशेषणतावच्छेदकप्रकारकंज्ञानंविशि
ष्टवैशिष्ट्यज्ञानेकारणं॥निर्विकल्पकेचघटत्वादिकंनप्रकारस्तेनघटत्वादिविशिष्टघटादिवै
वैशिष्ट्यज्ञानंनसंभवति॥घटत्वाद्यप्रकारकंघटादिविशिष्टज्ञानंनसंभवति॥जात्यतिरिक्तपदा
र्थज्ञानस्यकिंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्॥महत्वंषड्विधेहेतुः॥द्रव्यप्रत्यक्षेमहत्वंसमवायसं

सि॰मु॰ ३१

बंधेन कारणं॥ द्रव्यसमवेतानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबंधेन तत्समवेतसमवेतप्रत्यक्षे स्वाश्र
यसमवेतसमवायसंबंधेन कारणमिति॥ इंद्रियमिति॥ तत्रापि न बुद्धिरित्यनुषज्यते॥ इंद्रियत्वं
तु न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरप्रसंगात्॥ किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञा
न कारणमनःसंयोगाश्रयत्वं॥ आत्मादिवारणाय सत्यंतं॥ उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छ
ब्देतरेति॥ विशेषगुणस्य त्वगादेश्चक्षुषि सत्त्वादुद्भूतेति॥ उद्भूतत्वं न जातिः॥ शुक्लत्वादिना संकरा
त्॥ न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं॥ उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादिजनक
त्वानुपपत्तेः॥ किंतु॥ शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना॥ तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं॥ तच्च सं
योगादावपि॥ तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावस्त्यतो विशेषेति॥ कालादिवा
रणाय विशेष्यदलं॥ इंद्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वात्॥ इंद्रिया

वयवारणायकालादौरूपाभावप्रत्यक्षसन्निकर्षघटकतयाकारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्र
यस्यकालादेर्वारणायमनःपदं॥सा न[illegible]कारकमित्यपितद्वारणाय॥करणमिति॥असाधार
करणं णंकारणं॥असाधारणत्वे व्यापारवत्त्वं॥व्यापारःसन्निःकर्षः॥षड्विधंकर्षमुदाहरणद्वारा सन्नि
दर्शयति॥द्रव्यग्रहइति॥द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः॥द्रव्येषुसमवेता
नांतथातत्समवायतः॥तत्रापिसमवेतानांशब्दस्यसमवायतः॥तद्वृत्तीनांसमवेत
तसमवायेनतुग्रहः॥विशेषणतयातद्वदभावानांग्रहोभवेत्॥द्रव्यप्रत्यक्षमिंद्रिय
संयोगजन्यं॥द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिंद्रियसंयुक्तस्यसमवायजन्यमेवमग्रेपि॥वस्तुत
स्तुद्रव्यचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयोगःकारणं॥द्रव्यसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तस
मवायः॥द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः॥एवं

मन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः ॥ परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ
पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते ॥ च तत्र परं यो उद्भूतरूपसंबंधस्य महत्वसंबंधस्य च विद्यमा पर
नत्वात् ॥ तथाहि ॥ नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्त्तते ॥ तथा च महत्वसं
बंधो घटनीलमात्र एव वर्त्तते ॥ रूपसंबंधस्तु उभयमात्र एव वर्त्तते ॥ एवं पृथिवीत्वेपि घ
टादिकमादाय महत्वसंबंधो बोध्यः ॥ एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्र
त्वाव त्यक्षं स्यात् ॥ तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवे त
तप्रत्यक्षे ॥ तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे कारणत्वं
वाच्यं ॥ इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः ॥ परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्वाऽ
वच्छिन्नत्वाभावात् ॥ एवं वायौ न सत्तादिचाक्षुषं ॥ उद्भूतत्वे चक्षुःसंयोगस्योद्भूतरूपत्वाव

छिन्नत्वाभावात्॥ एवं यत्र घटस्य दृष्टावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वप्राकच्छे
देन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगविशेषणं बोध्यं॥ एव
वं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं॥ द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्त
समवायः॥ द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः॥ अ
त्रापि महत्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यं॥ एवं गंधप्रत्य
क्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः॥ रसप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवायः॥ गंधसमवेतस्य
घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः॥ रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे
र रसनसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं॥ शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः॥ शब्दस
मवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः॥ अत्र सर्वप्रत्यक्षं लौकिकं बो

ध्यं॥ वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिंद्रियसंयोगादिकं विनापि भवति॥ एवमात्मप्रत्यक्षे म-
नःसंयोग आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः॥ आत्मसमवेतसमवेतमान-
सप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं॥ अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेंद्रिय-
संबद्धविशेषणता हेतुः॥ वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः॥ अत्र यदि स्यादुपलभ्येते-
त्येवं यत्र प्रसज्यते॥ प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥ अभावप्रत्यक्षे योग्या-
नुपलब्धिः कारणं तथाहि॥ भूतलादौ घटादिज्ञाने घटाभावादिकं न ज्ञायते॥ ते-
नाभावोपलंभे प्रतियोग्युपलंभाभावः कारणं॥ तत्र योग्यतापेक्षिता॥ सो च तर्कितप्रति-
योगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा॥ तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्र-
सक्त्या प्रसंजितउपलंभनरूपः प्रतियोगी यस्य स उपलंभाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः॥ तथा

दि॥ यत्रालोकसंयोगादिवर्त्तते तत्र यद्यत्र घटस्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटा-
भावादिप्रत्यक्षं भवति॥ अंधकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरंधकारे चाक्षुषप्रत्यक्षं
न॥ स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव॥ आलोकसंबंधं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्-
यत्वात्॥ गुरुत्वादिकं यद्ययोग्यं तद्भाववत्तु न प्रत्यक्षः॥ तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितु-
मशक्यत्वात्॥ वायौ उद्भूतरूपाभावः॥ पाषाणे सौरस्याभावो गुडे तिक्ताभावः॥ वह्नौ तु छा-
भावः॥ श्रोत्रे शब्दाभावः॥ आत्मनि सुखाभाव एवमादयः तत्तदिंद्रियैर्गृह्यंते॥ तत्र प्रत्यक्ष-
स्यापादयितुं शक्यत्वात्॥ संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽ-
धिकरणयोग्यत्वमपेक्षितं॥ अतः स्तंभादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव॥ प्रत्यक्षं लौकि-
कालौकिकभेदेन द्विविधं॥ तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्ष उक्तः॥ अलौकिकसन्निकर्षा निहा

लौकिक

नीव इति ॥ अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधं परिकीर्त्तितः ॥ व्यापारः सन्निकर्षः ॥ सामान्यल
क्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः ॥ तत्र लक्षणपदेन यदि स्व
रूपमुच्यते ॥ तदा सामान्यस्वरूपं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ॥ तच्चेंद्रियसंबद्धविशेष्यक
ज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यं ॥ तथा हि ॥ यत्र चेंद्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञा
नं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः ॥ तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमवि
षयकं ज्ञानं जायते ॥ अत्र यदींद्रियसंबद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानंतरं स
कलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् ॥ तत्र धूमत्वेन सहेंद्रियसंबंधाभावात् ॥ मन्मते ॥ इंद्रिय
संबंधं धूलिपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं ॥ तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः ॥ इंद्रि २४
यसंबंधश्च लौकिको ग्राह्यः ॥ इदं च बहिरिंद्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सा

मान्यं संन्निकर्षः ॥ परंतु समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं द्रव्यत्वादि ॥ क्वचिच्चानित्यं घ
टत्वादि ॥ यत्रैको घटः संयोगसंबंधेन भूतले समवायसंबंधेन कपाले वा ज्ञातः तदनंतरं स
र्वेषां तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं न भवति तत्रेदं बोध्यं ॥ परंतु सामान्यं येन
संबंधेन ज्ञायते तेन संबंधेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः ॥ किंतु यत्र तद्घटनाशानंतरं तद्
घटवतः स्मरणं जातं तत्र सर्वेषां तद्घटवतां ज्ञानं न स्यात् ॥ सामान्यस्य तदानीमभावात् ॥ किं
चेंद्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इंद्रियसंबंधं विनापि तादृ
शज्ञानप्रकारीभूतसामान्यसत्वात्सकलघटविषयकं ज्ञानं कुतो न जायते ॥ तस्मात्सामान्य
ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्यादि ॥ आसत्तिराश्रयाणां तु प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ सामान्यज्ञा
नमिष्यते ॥ तथा च सामान्यलक्षणइत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः ॥ तेन सामान्य वि-

षयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति लभ्यते ॥ ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते त
त्र सकलघटादीनां प्रत्यक्षं स्यादत आह ॥ तदिंद्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्य–पेक्ष्यते ॥ अस्यार्थः
॥ यद्वा बहिरिंद्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यज्ञान
स्य तदिंद्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षिता ॥ सा च सामग्री चक्षुःसंयोगादिकं तेनांधका र
रे चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ॥ ननु ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपा यदि सामान्यलक्ष
णापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यात् अत आह ॥ विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः
॥ योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुंजानभेदतः ॥ युक्तस्य सर्वदा भानं चिंतासहकृतोऽपरः ॥ सामा
न्यज्ञानरूपा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ॥ ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञा
नं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति ॥ अयमर्थः ॥ प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना ज्ञानं न संभवति ॥ छमत्वेन

सकलधूमानांवह्नित्वेनसकलवह्नीनांचभानंकथंभवतुतदर्थंसामान्यलक्षणास्वीक्रियते॥
नचसकलवह्निधूमानामननुभवेकाक्षतिरितिवाच्यं॥प्रत्यक्षधूमेवह्निसंबंधस्यगृहीतत्वादन्य
धूमस्यचानुपस्थितत्वाद्धूमोवह्निव्याप्योनवेतिसंशयानुपपत्तेः॥मन्मतेतुसामान्यलक्षणयास
कलधूमोपस्थितौकालांतरीयदेशांतरीयधूमेवह्निव्याप्यत्वसंदेहःसंभवति॥नचसामा
न्यलक्षणास्वीकारेप्रमेयत्वेनसकलप्रमेयज्ञानेजातेसार्वज्ञ्यापत्तिरितिवाच्यं॥प्रमेय
त्वेनसकलज्ञानेजातेपिविशिष्यसकलपदार्थानामज्ञातत्वेनसार्वज्ञ्याभावात्॥एवंज्ञान
लक्षणास्वीकारेसुरभिचंदनमितिज्ञानेसौरभस्यभानंकथंस्याद्यद्यपिसामान्यलक्षणया
सौरभस्यभानंसंभवति॥तथापिसौरभत्वस्यभानंज्ञानलक्षणया॥एवंधूमत्वेनधूलीपट
लेधूमत्वेज्ञातेतत्रधूलीपटलस्यानुव्यवसायेभानंज्ञानलक्षणया॥योगजोद्विविधः॥प्रोक्तोयुं

ज्ञानाश्च ॥ अतो योगजधर्मस्यापि दृष्टविध्यं ॥ युक्तस्य ॥ तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाश
परमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति ॥ द्वितीयस्य चिंताविशेषोपि स
हकारीति ॥ अनुमितिं व्युत्पादयति ॥ ॥ व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ अनुमायां
अनुमितौ ॥ व्याप्तिज्ञानं करणं ॥ परामर्शो व्यापारः ॥ तथाहि ॥ येन पुरुषेण महानसादौ धूमवन्ह्यो
र्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात्स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अनवछिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनं
तरं च धूमो वन्हिव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति ॥ पश्चाच्च वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्व
त इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ॥ तदनंतरं पर्वतोयं वन्हिमानिति ज्ञानं जायते तदे
वानुमितिः ॥ अत्र प्राचीनाः वदंति ॥ व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धूमादिलिंगमनुमितिकरणमिति
॥ तद्दूषयति ॥ ज्ञायमानं लिंगं तु करणं न हि लिंगस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिर्महे ॥ अनागतादि

लिंगेननस्यादनुमितिस्तदा॥यद्यनुमितौलिंगंकरणंस्यात्तदानागतेनविनष्टेनवालिंगेनानु
मितिर्नस्यादनुमितिकरणस्यलिंगस्यतदानीमभावादिति॥व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीःपरामर्श
उच्यते॥व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंअनुमितौजनकंतच्चव्याप्यःपक्षेइति
ज्ञानंपक्षोव्याप्यवानितिज्ञानंवा॥अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यमित्याकारिका
॥पक्षोव्याप्यवानितिज्ञानात्पक्षःसाध्यवानिति॥द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षःसाध्यवानित्येवा
नुमितिरित्यन्ये॥ननुवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिज्ञानंविनापियत्रपर्वतोधूमवानितिप्र
त्यक्षंततोधूमोवह्निव्याप्यइतिस्मरणंतत्रज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानंनसर्वत्रकारणं॥किंतुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनकारण
त्वं॥आवश्यकत्वात्॥विशिष्टज्ञानकल्पनेगौरवाच्चेतिचेत्॥न॥व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपि

सि॰मु॰
२७

वह्निव्याप्यवानितिज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वं॥ किं
च॥ धूमवानयं पर्वत इतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥ व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्वा
त्॥ न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यं॥ चैत्रस्य व्याप्तिग्र
हे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यात्॥ यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं
तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानंतकार्यकारणभावान्
मन्मते तु॥ समवायेन व्याप्तिप्रकारकंपक्षधर्मताज्ञानं समवायेन अनुमितिं जनयतीत्यर
र्थेनानंतकार्यकारणभावः॥ यदि तु व्याप्तिप्रकारकंज्ञानंपक्षधर्मताज्ञानंच स्वतंत्रं कारणमि
त्युच्यते॥ तदा कार्यकारणभावद्वयं वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमिति
स्यादिति॥ इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं॥ फलमुखगौरवस्यादोषत्वे

नार
२७

द्दीति॥ व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः॥ तत्र व्याप्तिः केत्यत आह॥ व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबंध उदाहृ
तः॥ वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यं वह्निः॥ साध्यवान्महानसादिः॥ तदन्यो जलह्रदादिस्तद्वृत्ति
त्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः॥ धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयः॥ पिंडादौ वह्नेः सत्वा
न्नातिव्याप्तिः॥ अत्र येन संबंधेन साध्यं तेनैव साध्यवान्बोध्यः॥ अन्यथा समवायसंबंधेन व
ह्निमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात्॥ साध्य
वदन्यश्च साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः॥ तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसा
द्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सत्वेपि न क्षतिः॥ येन संबंधेन हेतुता तेनैव साध्यवदन्यावृत्तित्वं बो
ध्यं॥ तेन वह्निमदन्यस्मिन्धूमावयवे धूमस्य समवायसंबंधेन सत्वेपि न क्षतिः॥ साध्यवदन्या
वृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्तेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यह्रदादिवृत्ति

सि॰मु॰ ३८ त्वाभावसत्वेपि न क्षतिः ॥ अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः स
त्तायाश्च ऐक्यात्साध्यवदन्यस्मिन्गुणादौ वृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेण वृत्तित्वं वि
वाच्यं ॥ हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोर्थः ॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये
साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः ॥ किंच सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्या
दौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह ॥ अथवा हेतुमन्निष्ठविर
हाप्रतियोगिना ॥ साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ हेतुमन्निष्ठेति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा ॥
विरहोऽभावः ॥ तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावः ॥ तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामाना हि ३८
धिकरण्यं व्याप्तिः ॥ अत्र यद्यपि वह्निमान्धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रति
योगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः ॥ न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तत्र
ति

दकेरप्युक्तयानावसत्वात्॥ एकसत्वेपिद्वयंनास्तीतिप्रतीतेः॥ गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च
॥ तथापिसाध्यतावछेदकंप्रतियोगितानवछेदकमितिवाच्यं॥ ननुरूपत्वव्याप्यजातिमत्वात्पृ
थिवीत्यादित्यत्रसाध्यतावछेदिकारूपत्वव्याप्यजातयस्तासांशुक्लत्वादिरूपाणांनीलघटादिवृ
त्त्याभावप्रतियोगितावछेदकत्वमस्तित्यव्याप्तिरितिचेन्न॥ तत्रपरंपरयारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यै
वसाध्यतावछेदकत्वात्॥ नहितादृशधर्मावछिन्नाभावःक्वापिपृथिव्यामस्ति॥ रूपत्वव्याप्यजा
तिमान्नास्तीतिबुद्ध्यापत्तेः॥ इदंचादौसाध्येपरंपरयासंबंधेद्रव्यत्वादिकमेवावछेदकं॥ अथवा॥ र
साध्यादिनेहेनव्याप्तेर्नैहात्॥ तादृशस्थलेसाध्यतावछेदकतावछेदकंप्रतियोगितावछेदक
तानवछेदकमितिवाच्यं॥ हेत्वधिकरणंचणंचहेतुतावछेदकविशिष्टाधिकरणंवाच्यं॥ तेनद्रव्यं
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौशुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपिन॥

व्यत्वस्य नाव्याप्तिः॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं बोध्यं॥ तेन समवायेन धूमाधिकरणं तद्व
यवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि वन्हेर्नाव्याप्तिः॥ अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः॥ तेन कपिः
संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन तद्वृक्षत्ति कपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपि कपिसंयो वृ
गस्य नाव्याप्तिः॥ न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं॥ यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्ति
॥ प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्त्तते योऽभावः॥ तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन स
त्वात्॥ यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगिसत्वादित्यादावव्याप्तिः॥ सत्ताधिकरण
ग्य गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं॥ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्य ति
ति नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्॥ स्वंप्रयोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिअभा
वइति निष्कर्षः॥ प्रतियोग्यनधिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं॥ तेन ३९

षिशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ ज्ञास्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिन
ष्टतिः ।। अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वं बोध्यं ।। तेन ज्ञानवा
न्सत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया सत्तानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः ।। इत्थं च वह्निमान् धूम
मादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहसत्वे न क्षतिः ।। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
स्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वं तत्समानस्य वा ।। यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधि
करणत्वं वा विवक्षितं ।। आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः ।। कपिसंयोगाभावस्यापि प्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति ।। तदनधिकरणं च वृक्ष इति ।। द्विती
ये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः ।। सर्वस्यैवाभावस्य दर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावा
वात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।। न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः स्वाभावात्मक

दि॰मु॰
४० श्रि

प्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः तथापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणं हेतुमत्त्व
मस्त्येवेति कथं प्रतियोग्यव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ घटाभावे यो वन्ह्यभावस्तस्य घटाभा
वात्मकतया घटाभावस्य वन्हिरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादीति क्रमेण प्रतियोग्यव्यधि
करणस्याप्रसिद्धत्वात्॥ यद्यपि घटाभावादेर्वन्ह्यभावादिर्भिन्नस्तदुच्यते॥ तथापि धूमाभाववा
न्वन्ह्यभावादिवाहित्यादावव्याप्तिः॥ तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपसंबंधस्तेन संबंधे
न च सर्वस्यैवाभावस्य हृदवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वाद्धेत्वधिकरण
स्येति॥ तत्तीर्थे तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः॥ तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावा
भावः कपिसंयोगस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिक
रणत्वं च हेत्वधिकरणस्यात्मन इति॥ मैवं॥ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकर ४०

णत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु कालो घटवान् कालपरिम
माणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः ॥ हेत्वधिकरणमहाकालस्य जगदाधा
रतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधि
करणसत्वात् ॥ अत्र केचित् ॥ महाकालत्वेन विशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिक
रणः महाकालस्य घटाधारत्वेपि महाकालत्वेन विशिष्टघटानाधारत्वात् ॥ महाकालेम
हाकालत्वेनाभावात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणी
भूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वो
भयाभावस्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यं ॥ व्यापकसामाना
धिकरण्यं च व्याप्तिः ॥ इष्टं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबंधेन घटा

सि.मु.
४१

नो
नावप्रतियोगी नैघटस्यानधिकरणैंडेत्वाधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य
प्रतियोगितायां कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः॥ ननु प्रमे
यवह्निमान् ह्रदमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं॥ गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चे
न्न॥ कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणे न गुरु
धर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारात्॥ इति संक्षेपः॥ छ॥ पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं दृढ॥ सिसाधयि
षयाशून्यासिद्धिर्यत्र न तिष्ठति॥ स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्॥ सिसाधयिषाविरहविशि
ष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षता भूतहान्वक्षरत्यर्थः॥ सिसाधयिषामात्रं न पक्षता॥ विनापि सिसाधयि
षां घनगर्जितेन मेघानुमानात्॥ अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं तदनुमानात्॥ सिद्धौ
सत्यामपि सिसाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव॥ अतः सिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं॥ ४१

तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिसाधयिषायां सत्यामपि पक्षता॥ यत्र सिसाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामस
त्यां च पक्षता॥ यत्र तु सिद्धिरस्ति सिसाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता॥ सिसाधयिषाविरहविशिष्ट
सिद्धेः सत्वात्॥ न तु यत्र परामर्शानंतरं सिद्धिस्ततः सिसाधयिषा तत्र सिसाधयिषाकाले परामर्शान
नानुमितिः॥ यत्र सिद्धिपरामर्शौ सिसाधयिषाक्रमेण भवंति तत्र सिसाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्र
तिबंधकत्वाभावादेवानुमितिः॥ यत्र सिसाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिसाधयिषैव
नास्ति॥ एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिसाधयिषा॥ योग्यविभुविशेषगुणानां यौग
पद्यनिषेधात्कथं सिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न॥ यत्र वह्निव्याप्यधूमवान
र्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा॥ ततः सिसाधयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यक
त्वादिति॥ अत्रेदं बोध्यं॥ यादृशसिसाधयिषासत्वे यल्लिंगकानुमितिस्तादृशसिसाधयि-

षिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाववल्लिंगकानुमितौ पक्षता॥ तेन सिद्धिपरामर्शसत्वेपि किंचिज्ज्ञानं जायता
मितीछायामपि नानुमितिः॥ वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्वेप्रत्यक्षातिरिक्तज्ञा
नंजायतामितीछायांतु भवत्येव॥ एवं धूमपरामर्शसत्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामीछायामपिनानुमि
तिः॥ सिसाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव वक्तव्या॥ तेन पर्वत
स्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्नरोधः॥ परंतु पक्षतावछेदकसामानाधि वि
करण्येन साध्यसिद्धावपि तदवछेदेनानुमितिदर्शनात्पक्षतावछेदकावछेदेनानुमितिं प्रतिप
क्षतावछेदेन सिद्धिरेव प्रतिबंधिका॥ पक्षतावछेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रतितु सि
द्धिमात्रं विरोधि॥ इदंतु बोध्यं॥ यत्रायं पुरुषो नवेति संशयानंतरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति
ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति नत्वनुमितिः॥ अतोऽनुमित्साविरहवि ५२

त्व

शिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकामिनीजिज्ञासादिवत्स्यात्तंत्रेण प्रतिबंधिका॥ एवंपरामर्शानंतरं वि
ना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादिप्रत्यक्षानुमितेः॥ प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्र
ति बंधिका॥ प्रसंगाद्धेत्वाभासान्निरूपयते॥ अनैकांतो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः॥ कालात्ययाप
दिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पंचधा॥ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः॥ तथैवानुपसंहारि त्रे
धानैकांतिको भवेत्॥ तल्लक्षणं च॥ यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्धत्वं॥ तथा
हि॥ व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः॥ यद्विषयकत्वं च यादृशविशि
ष्टविषयकत्वं बोध्यं॥ तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपि तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशि
ष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः॥ न च यत्र वह्न्यभाववद्व्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्
निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्॥ तत्र वह्न्यभाववद्व्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादि

सि. मु.
४३
हेर

द्विति वाच्यं ॥ इष्टापत्तेः ॥ अन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः ॥ तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमय
त्ववानिति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं ॥ अस्मादनुमितिप्रतिबंधमात्रं ॥ हेतुस्तु न
दुष्ट इति ॥ इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं दोषः ॥ तद्वत्त्वाच्च हेतौ येन केनापि संबंधेनेति व्या न
पारेतु ॥ यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं ॥ सत्प्रतिपक्षे विरोधि
व्याप्त्यादिकमेव तथा ॥ तद्वत्त्वं हेतोर्ज्ञानरूपसंबंधेन ॥ न चैवं वन्हिमान् ह्रदमध्यादित्यादौ बाधभ्र
मस्य पक्षे साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ॥ ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्यापि स
त्वात् ॥ सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ तत्र ज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनादत्र सत्त्वेऽपि पर
भारति व्यवहारेण तत्कल्पनात्तत्र बाधितव्यवहाराभावादित्याहुः ॥ अनुमितिविरोधित्वं च अनु
मितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वं ॥ तेन व्यभिचारिणीनाक्षतिः ॥ दोषज्ञानं च यद्धेतुविषय ४२

कंतद्धेतुकानुमितौ प्रतिबंधकं॥ तेन एकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वंतरेणानुमित्युत्पत्तेस्तद्धेत्वा वा
द्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेपि न क्षतिरिति संक्षेपः॥ यादृशसाध्य
पक्षहेतौ यावंतो हेत्वाभासास्तावद्भिन्नान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वं॥ पंचकथनं तु तत्संनवस्तुज्ञप्तिप्रायेण॥ ए
ध्। वं साधारण्यन्यतमत्वमनैकांतिकत्वं॥ साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः॥ तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबं
धः क्रियते॥ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः॥ तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्य
ते॥ अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः॥ सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्॥ इदं च यदा पक्षे साध्यनिश्च
यस्तदानासाधारणं तत्र हेतोर्निश्चयादित्याहुः॥ अनुपसंहारी च अत्यंताभावाप्रतियोगिसाध्य
कादिः॥ अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधः क्रियते॥ विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्र
तीयोगी॥ अयं च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकः॥ सत्प्रतिपक्षे तु प्रति हेतुः साध्याभा

सि·मु· ४४

व साधकः॥ अत्र हेतुरेवेति विशेषः॥ साध्याभाव साधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यंशाक्ति
विशेषोन्नायकत्वाच्च विशेषः॥ सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः॥ अगृहीताप्रामा
ण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयः सत्यन्ये॥ अ
त्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबंधः फलं॥ अत्र केचित्॥ यथा घटाभ
ावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेपि घटचक्षुः संयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते॥ यथा च सत्य
पि पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञानेपि सति पित्तादिदोषे पीतः शंख इति धीः॥ एवं कोटि
द्वयव्याप्यदर्शनेपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति॥ तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशय
रूपानुमितिर्भवत्येव॥ यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलेन तथा द्वितीयकोटिभान
प्रतिबंधान्न संशयः॥ फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुः॥ तन्न॥ तदभाव ४४

व्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषः शाब्दबोधादेरप्युदयात्॥ लौकिकसंनिकर्षा
जन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबंधकता लाघवात् न तूपनीतभानविशेषशा
ब्दबोधे च पृथक् प्रतिबंधकता॥ गौरवात्॥ तथा च प्रतिबंधकसत्त्वात् कथमनुमितिः॥ न
हि लौकिके संनिकर्षस्थले अप्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी
॥ येनानुमितिभिन्नत्वे नापि विशेषणीयं॥ यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्वाप्रामा
ण्यज्ञानात्संशयः॥ नान्यथा॥ अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति
॥ असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्यन्यतमा॥ आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र कां
त चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते॥ तत्र पर्वतो न कांचनमयः इति ज्ञाने विद्यमाने कां
चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबंधः फलं॥ स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वेनाभिमतस्याभावः॥

म ना

सि॰मु॰
४५
मा

अत्रह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूप
स्य परामर्शस्य प्रतिबंधः फलं॥ साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः॥ साध्ये साध्यतावच्छेदका ता
भावः साध्याप्रसिद्धिः एतज्ज्ञाने जाते च कांचनमयवन्हिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
साध्यपरामर्शप्रतिबंधःफलं॥ एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः॥ यथा कांचनमय
धूमादित्यादौ अत्र च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः॥
एवं वन्हिमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुत्वान्नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमित्यपि वदंति॥
बाधस्तु पक्षे साध्याभाववदन्यत्वादिः॥ एतस्य चानुमितिप्रतिबंधः फलं॥ तद्धर्मिकत
द्भाववन्निश्चयो लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे विरोधी॥ ननु संशयसा
धारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभास ४५

सत्वमितियुक्तं॥साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेः॥एवंसाध्याभावप्रमात्वज्ञानमपिनप्रति
बंधकं॥प्रमाणाभावात्॥गौरवाच्च॥अन्यथासत्प्रतिपक्षादावपितदभावव्याप्यज्ञानप्रमात्वा-
विषयकत्वेनप्रतिबंधकतापत्तेः॥किंतुभ्रमत्वज्ञानानास्कंदितबाधबुद्धेःप्रतिबंधकतातत्
त्रभ्रमत्वशंकाविघटनेनप्रामाण्यज्ञानंक्वचिदुपयुज्यते॥नचबाधस्थलेपक्षेहेतुसत्वे
व्यभिचारःपक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइतिवाच्यं॥बाधज्ञानव्यभिचारज्ञानादेर्भे-
दात्॥किंचयत्रपरामर्शानंतरंबाधस्तत्रव्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वात्॥बाधस्यानुमि-
तिप्रतिबंधकत्वंवाच्यं॥एवंयत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौगंधआँद्यघिनीत्ववत्ताज्ञानंत प्र
त्रबाधस्यैवप्रतिबंधकत्वंवाच्यं॥नचपक्षेघटेगंधसत्वात्कथंबाधइतिवाच्यं॥पक्षतावच्छे-
दकदेशकालावच्छेदेनतदभावादेरनुभवसिद्धत्वादिति॥~~सत्व~~तिष्ठतव्याप्यभिन्नायेपेहे

बाध

सि·मु·
४६

प्या

सु

त्वाभासास्तद्योपितन्मा, ध्य एवांतर्भवंति ॥ अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसंगात् ॥ बाधव्याप्यं नित्य एव
स्वतंत्रेछेनतु निनाद्य कुत्र पादानात् ॥ सत्वाति पक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबंधक इति प्रघट्टिका
र्थः ॥ यः सपक्षे विपक्षे च वर्त्तते साधारणस्तु सः ॥ सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः ॥ सप
क्षः साध्यवान् ॥ विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तं ॥ वस्तुतो विपक्षवृ
त्तित्वमेव वाच्यं ॥ विरुद्धस्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया ज्ञातस्य पार्थक्यात् ॥
यस्त्वनयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः सपक्षः साध्य
वत्तया निश्चितः ॥ विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः ॥ शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यादौ यदा
शब्दोऽनित्यत्वसंदेहस्तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तत्तदसा
धारणं ॥ यदा शब्देऽनित्यत्वनिश्चयः तदानासाधारणः ॥ इदं तु न सम्यक् पक्षैकदेशसहचारग्रहेपि व्य
१ दृश्यं एव वा नामतत्व नवीनमतं पुर्व भुक्तं केवलान्वयिपक्षक इति सर्वमतिप्रेयं
प्रमेयत्वादि त्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहे स्यत्वातनात्तावां

४६

तेरभावात्॥अस्तुवासहचाराग्रहस्तावतापक्षानरूपासिद्धिरेव॥नतुहेत्वाभासत्वंतस्यतथापिके
वलान्वयिसाध्यकत्वंतत्वमित्युक्तं॥यःसाध्यवतिनैवास्तीतिविरुद्धउदाहृतः॥एवकारेणसाध्या टीकरा
त्यावच्छेदेनहेत्वभावोबोधितस्तथाचसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वंतदित्यर्थः॥अ
४ सिद्धंविभजते॥आश्रयासिद्धिराद्यास्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ॥व्याप्यत्वासिद्धिरपरास्यादसि
द्धिरतस्त्रिधा॥पक्षासिद्धिर्यत्रपक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः॥ह्रदोद्रव्यंधूमवत्वादत्रासिद्धि व
रथापरा॥व्याप्यत्वासिद्धिरपरानीलधूमादिकेभवेत्॥विरुद्धयोःपरामर्शेहेत्वोःसत्प्रतिप
क्षता॥असिद्धिंविभजते॥आश्रयासिद्धिरित्यादिपक्षासिद्धिसिद्धिरिति॥आश्रयासिद्धिरित्य
र्थः॥अपरेति॥स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः॥नीलधूमादिकइति॥नीलधूमत्वंगुरुतयानहेतुतावच्छे
दकं॥स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वात्॥७२

सि॰मु॰
४७

यत्र गन्धाभावत्वसंग्रहाय समानाधिकरणेति। कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्र
तिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति। तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शका
लीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः॥ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः॥ उत्पत्तिर
कालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते। साध्यशून्यस्य इति पक्षः॥ पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः॥
तेन घटे गन्धसत्त्वेपि न क्षतिः॥ एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी इत्यत्रापि बोध्यम्॥ उपमि
तिं ब्रुवन्सादृश्यमिति ग्रामीणस्येति ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकं। सादृश्यधीर्गवादीनां
यास्यात्साकरणं मतं॥७९॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते। गवयादिपदानां तु शक्ति
धीरुपमाफलं॥८०॥ यत्रारण्ये केनचित् ग्रामीणाय कथितं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति॥ पश्चा
द्ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः॥ तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं ४७

ग

णं। तदनंतरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारस्तदनंत
रं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमितिः। न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः। गवयांऽ
६० तरे शक्तिग्रहाभावप्रसंगात्। शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानं त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणं प ६०
दाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधीरिति॥ पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः॥ अन्यथाऽ
पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना उपस्थितस्य घटादेरपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्॥
अन्यथा घटादिपदात् समवायसंबंधेन आकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिश्च श
क्तिलक्षणान्यतरसंबंधः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। दृष्टं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेपि न तत्संबंधेन
स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य हि संबंधिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वं शक्तिश्च पदेन सह पदार्थसंबंधः
। स च अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छारूपः। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। एकादशेह

नि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात्। आधुनिकसंकेतिते तु न शक्तिरिति संप्रदायः॥ नव्यास्तु ईश्व
रेच्छा तु न शक्तिः किंत्विच्छैव। तेनाधुनिकसंकेतितेपि शक्तिरस्तीत्याहुः॥ शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः॥ तथा
हि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च॥ वा शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धप क्यस्य
दस्य वृद्धाः॥ धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति॥ क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेपि यथा
वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः॥
तच्च गौरवात्त्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात्। कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते। नच कर्तुरनभि
धानात् चैत्रादिपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसंख्यानभिधानस्यैव तत्र तंत्रत्वात्। संख्याभि
धानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यन वरुद्धः प्रथमांतपदोपस्थाप्यः॥ कर्मत्वादीत्यस्येतराविशेषणत्वतात्प

र्यविषयत्वमर्थः॥ तेन चैत्र एव गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः॥ तत्र कर्मादौ न विशेषणत्वतात्प

र्यंतद्वारणाय प्रथमांतेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्रस्वर्गैतीत्या ७१
वचैत्रादेर्वारणं । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयांतोपस्थाप्यत्वा
द्वारणं । एवं व्यापारेपि न शक्तिः । गौरेको तु रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जाना
तीत्यादौ तु आश्रयत्वे । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानात् यथा शक्तिग्रह
स्तथोक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके क्वचित् त्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नील
रूपादौ नीलादिविशिष्टे शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादौ शक्तिर्नीलादिवि
शिष्टे तु लक्षणेति । एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात्पिके श नि
क्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घ
ट आनीतः । तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्य

सि॰मु॰
४९

वधारयति ॥ ततश्च घटं नय पटमानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वित
घटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्थं च नत्तनेनीजो घट इत्यादिपदान्न शाब्दबोधः । घटादिपदानां का
र्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् । कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात् तदभा
वान्न शाब्दबोध इति केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चा
त्तस्य परित्यागौचित्यात् ॥ अत एव चैत्रपुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमालि मुख
न्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषात् शाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया शब्दम
वधारयति । तथा च व्यभिचारात् कार्यान्विते न शक्तिः ॥ न च तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरम ध्या
हार्यमानाभावात् । चैत्रपुत्रस्ते जातो मृत इत्यादौ तदभावाच्च इत्थं लाघवादन्वितघटेऽपि
शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः ॥ यथा । ४९

यवमयवश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूके आर्याणां प्रयोगः कंगौ तु म्लेच्छानां। तत्र हि वसंते सर्वस
स्यानां जायते प त्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठंति यवाः कणिशशालिन इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके श २१
क्तिर्निर्णीयते। कंगौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः। नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। गहरिपदादौ विनिगमका
भावान्नानाशक्तिकल्पने। एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणं तु तत्समानार्थकपदांतरेण तदर्थ
न कथनम्॥ यथा घटोस्तीत्यत्र कलशोस्तीत्यनेन विवरणेन घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः। एवं पचती
त्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणेन आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते। एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्या
दपि शक्तिग्रहः। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति। तत्र जातावेव शक्ति कोकिले
र्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानंत्याच्च। व्यक्तिं विना च जातिभानस्यासंभवात् व्यक्तेरपि भानमिति केचित्
॥ तन्न। शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः। न च व्यक्तौ लक्षणा अनुपपत्तिप्रतिसंधा न विनापि व्यक्तिबोधा

सि.मु.
५०

त्वा न च व्यक्तिः शक्या वानंत्यमुपेत्य सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। न चाननुगमः।। गोत्वादेरेवानुग
मकत्वात्। किंच गौः शक्येति शक्तिग्रहे यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गो
त्वप्रकारकं पदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्। समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मर
णं शाब्दबोधं प्रतिहेतुत्वात्। किंच गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। गोत्वत्वं च
गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वं। तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशे शक्ता
वेव गौरवम्।। तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृ
तिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति। शक्तं पदं क्वचिद्यौगिकं। क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं। क्वचिद्यौगि तत्र
य करूढं। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम्। यथा पाचकादिपदं। यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समु मु.
दायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम्।। यथा गोपदं मंडपादिपदम्।। यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदाय ५०

शक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् ॥ यथा पंकजादिपदं । तथा हि । पंकजपदमवयवशक्त्या पंकजनिकर्तृत्वरूप-
मर्थं बोधयति । समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति । न च केवलावयवशक्त्या कुमुदे
प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थबोधे प्रतिबंधकत्वादिति प्रांचः । वस्तुत-
अव स्तु समुदायशक्त्युपस्थिते पद्मेऽवयवार्थपंकजनिकर्तुरन्वयो भवति । सान्निध्यात् यत्र रूढ्यर्थस्य बाध
ः प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मस्य च बा- न
धस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादेरवयवार्थबोधः तत्र समुदायशक्त्या र्थ
पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपद्मं विजातीयं तदा लक्षणयेति । यत्र तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वा-
तंत्र्येण बोधः स यौगिकरूढं । यथा उद्भिदादिपदम् । तत्र हि उ कर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते या- द्भिद
गविशेषोऽपि । लक्षणा शक्यसंबंधः इत्यादि । गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य शक्येऽर्थे प्रवाहरूपे घोष

सि॰मु॰
५१

स्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः। सा च शक्यसंबंधः
। तथा हि प्रवाहरूपशक्यार्थसंबंधस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः परंतु यद्यन्व
यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् । यष्टिप्रवेशान्वयस्यानु
पपत्तेरभावात् । तेन प्रवेशे भोजन तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यता
मित्यादौ काकपदं दध्युपघातके लक्षणा। सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात् । एवं छत्रिणो यांती
त्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते । एकसार्थवाहित्वे
न रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् । यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद् गंगापदस्य तीरे क्व
चिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यं शक्यार्थसंबंधो यदि तीरत्वेन रूपे
ण गृहीतस्तदा तीरत्वेन रूपेण तीरबोधः । यदि तु गंगातीरत्वेन गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणं।

यद्धि स्यद

रा॰
५१

अतएवलक्ष्यतावच्छेदकेनलक्षणा। तत्प्रकारकबोधस्यतत्रलक्षणंहि नाप्युपपत्तेः। परंतुएवंकर्मेणशा
क्यतावच्छेदकेपिशक्तिर्नस्यात्। तत्प्रकारकशाब्दबोधस्मरणंप्रतितत्तत्पदस्यसामर्थ्यंनित्यस्यतुवक्तव्यत्वादि
प ३ तिविभावनीयम्। सातुशक्यार्थस्यपरंपरासंबंधरूपालक्षणासालक्षितलक्षणेत्युच्यते। यथाद्विरे
फादिपदेरेफद्वयसंबंधोभ्रमरपदेज्ञायतेभ्रमरपदस्यसंबंधोभ्रमरेज्ञायतेतत्रलक्षितलक्षणा
त किंतुलाक्षणिकंपदंनानुभावकंलाक्षणिकार्थस्यशाब्दबोधेतुपदान्तरं
६ शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेन कारणं ४ इतरपदार्थान्वितस्वार्थशाब्दबोधंप्रतिपदानांसामर्थ्यावधारणात्। वाक्येतुशक्तेरभावात्
शक्यसंबंधरूपालक्षणापिनास्ति। यत्रतुगम्भीरायांनद्यांघोषइत्युक्तंतत्रनदीपदस्यनदीतीरेलक्षणा
गम्भीरपदस्यनद्यासहान्वयः। क्वचिदेकदेशान्वयस्यापिस्वीकृतत्वात्। यदितत्रैकदेशान्वयोनस्वी
क्रियतेतत्रतदानदीपदस्यगम्भीरनदीतीरेलक्षणा। गम्भीरपदंतात्पर्यग्राहकम्॥ बहुव्रीहावप्येवं

सि॰मु॰ मात्तन्न हि चित्रगुपदादौ यथैकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमतिलक्षणया विचित्राभेदान्व
५२ स्वी यः। यदि तु एकदेशान्वयो नैव स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमतिलक्षणा। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं। न तु
रुषे तु पूर्वपदे हि लक्षणा तथा हि। राजपुरुषादिपदे राजपदार्थे नि पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः
। निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्॥ अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथा
न्वयबोधः स्यात्। घटो न पट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति। नीलो घ
ट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबंधेनान्वयाद्भेदेनेति न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं क
ल्प्यत इति वाच्यम्। अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधात्। तस्माद्राजसंबंधिनि लक्षणा तस्य पुरुषेण पक्षाद्वोराज
सहाभेदान्वयः। द्वंद्वे तु धवखदिरौ छिं दित्यादौ धवः खदिरश्च विनश्यतीत्यादिप्रकारेण बुध्ये
ते। तत्र न लक्षणा। न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्यस्यान्ययोरपि द्वंद्वदर्शनात् न चैकक्रि ५२

यान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् ॥ क्रियाभेदेपि धवखदिरौ पचछिंधी त्यादौ द्वंद्वदर्शनात् ॥ सा
हित्यस्याननुभावाच्च ॥ अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणया वा द्वंद्व
आश्रीयते । तस्मात्साहित्यादिकं नार्थः किंतु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वंद्वः ॥ न च नीलघटयोरभे
२ दत्वादैकधर्म्यमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणया अभेद इत्यस्य चा
श्रयाभेद इत्यर्थात् ॥ समाहारद्वंद्वे तु यदि समाहारोप्यनुभूयते तदोच्यते तदा अहिनकुलमि
त्यादौ परपदे अहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्वपदं तु तात्पर्यग्राहकं ॥ न च भेरीमृदंगं वादयेत्य
स्यान्वयस्य त्र कथं समाहारस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य रूपवादनासंभवादिति वाच्यम् । परंपरासंबं
९ धेन तदन्वयात् । एवं पंच लीत्यादावपि । अपरे तु अहिनकुलमित्यादौ अहिर्नकुलश्च बुध्यते
॥ तत्रैकमेकत्वान्वयः ॥ समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेण

२ नीलपदार्थस्य उत्पलपदार्थे अभेदसंबंधेनान्वयः। तत्पत्र ३

क्तं तत्रैव अन्यत्रैकवचनमसाध्वित्याहुः। पितरौ श्वशुरौ इत्यादौ पितृपदे जनकद्वंद्वपरत्वे स्वरूपदे
त्री जनकद्वंद्वयोर्लक्षणा। एवमन्यत्रापि। घटा त्यादौ तु न लक्षणा। घटत्वेन रूपेण नानाघ
टोपस्थितिसंभवात्। कर्मधारयस्थले नीलोत्पलमित्यादौ
लक्षणा। अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु क
र्मधारयो लक्षणाभावात्। न च निषादस्य संकरजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासंभव
इति वाच्यं। निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात्। लाघवेन मुख्यार्थान्वये तदनु
पपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतया अदोषत्वादिति। उपकुंभमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे
तत्संबंधिनि लक्षणा। पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति। २ इत्थं च समासे न क्वापि शक्ति
ः। पदशक्त्यैव निर्वाहादिति। आसत्तियोग्यतेत्यादि। आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानं आकांक्षाज्ञानं

तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणं। तत्रासत्तिपदार्थमाह। सन्निधानं त्विति। यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थ

शाब्दबोधे स्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम्। तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ

न शाब्दबोधः। तात्पर्यं गर्न्नासत्तिः। नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र आसत्तिभ्रमात् शाब्द । आसत्तिभ्र भ्रम

भ्रमा मेण शाब्द भावेपि न क्षतिः। ननु यत्र छत्री कुंडली वासस्वी देवदत्त इत्यादौ तत्रोत्तरपदस्मर

णेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशाद्व्यवधाने नैतत्पदस्मरणसंभवतीति चेन्न। प्रत्येकपदानुभवजन्यसं

स्कारैरन्त्यरमतो हि विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासन्निकर्षैरेकत्र त्यक्षस्येव नानासंस्का

रैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात्तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्यैव बोधकत्वात्। कथमन्

र्भे यथा नानावरैकपदस्मरणम्। परं तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदेवरवलेकपोतन्यायात्ताव

त्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधोऽनवतीति केचित्। तद्दायुवानः शिशवः

कपोताः खले यथा युगपत्पतंति। तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवंति। परं तु यद्य
दाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते। तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते। तथा च खंडवाक्यार्थबोधा
नंतरं तथैव पदार्थस्मरणात् महावाक्यार्थबोध इत्याहुः। एतेन तावद्वर्णाभिव्यंग्यः पदस्फोटोपि निरस्त
। तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभेन तत्तज्जनकेनैवोपपत्तेरिति। इदं तु बोध्यम्। यत्र द्वार
मित्युक्तं तत्र पिधेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधः। न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्। पदजन्यपदार्थो
पस्थितेस्तत्र शाब्दबोधे हेतुत्वात्। किं च क्रियाकर्मपदानां तेनैव सहसाकांक्षत्वात्तेन क्रियाप
दं विना कथं बोधः स्यात्। तथा च श्रेयस्ते इत्यादौ स्यादित्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्ते
ः पदाध्याहार आवश्यकः। योग्यतां निर्वक्ति। पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता। ॥८॥ एक
पदार्थेऽपरपदार्थसंबंधो योग्यतेत्यर्थः। तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः। न ५४

स्यक्षपि निश्च यरूप २

न्वेतस्यायोग्यताया॥ ज्ञाने शाब्दबोधाभावः सर्वत्र न संभवति। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न। तत्र
संहार्यस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य संभवात्॥ न च स्तु योग्यताज्ञा
नं न शाब्दबोधे कारणम्॥ वह्निना सिंचतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्
श्चयेन प्रतिबंधान्न शाब्दबोधः॥ तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाज
न्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबंधकत्वाच्छाब्दस्यापि प्रतिबंधकत्वं सिद्धम्॥ योग्यताज्ञानविलंबाच्छा
विलंबो । ब्दबोधे सिद्ध इत्याहुः॥ आकांक्षां निर्वक्ति य ˇ देन विना यस्याननुभावकता न वेत् आकांक्षा। सा
। येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकांक्षेत्यर्थः॥ क्रियापदं विना का
रकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकांक्षा॥ वस्तुतस्तु॥ क्रियाकारकपदानां सन्निधा
नमात्रस्यान्वयितार्थः परं तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरं द्वितीयारूपाकांक्षाज्ञानं कार

सि.मु.
५५

ह
णं।तेनघटः कर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौनशाब्दबोधः।अयमेतिपुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यता
मित्यादौपुत्रेणसहराजपदस्यतात्पर्यग्रहेतेनैवान्वयबोधः।पुरुषेणसहतात्पर्यग्रहेतुतेनस
हान्वयबोधःस्यादेव।तात्पर्यंनिर्वक्ति।वक्तुरिच्छातुतात्पर्यंपरिकीर्त्तितं।८४।।यदिहितात्पर्यज्ञा
नंकारणंनस्यात्तदासैंधवमानयेत्यादौक्वचिदश्वस्यक्वचिल्लवणस्यबोधइतिनस्यात्।।
नचता स्पर्यग्राहकाणांप्रकरणादीनांशाब्दबोधेकारणत्वमस्त्वितिवाच्यम्।तेषामननु
गमात्।तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनतेषामनुगमेतुतात्पर्यज्ञानमेवलाघवात्कारणमस्तु।इत्थंच
वेदस्थलेपिता त्पर्यज्ञानार्थमीश्वरःकल्प्यते।नचतत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानंकारणमि
तिवाच्यम्।सर्गादावध्यापका भावात्।नचप्रलयएवनास्तिकुतःसर्गादिरितिवाच्यम्
।प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्।इत्थंचशुकवाक्येपीश्वरतात्पर्यज्ञानंकारणम्।विसंवा ५५

नं

दिष्टुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञा कारणम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिद् वक्तृतात्पर्यज्ञानं का-
रणं तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः। वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरेवार्-
थावधारणमित्याहुः॥ पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः
सुगमतया स्मरणं न दर्शितं। तत्र पूर्वानुभवः कारणं। अत्र केचित्। अनुभवत्वेन न कारणत्वे
किंतु ज्ञानत्वेन। अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य
विनष्टत्वात्। मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारांतरद्वारा स्मरणांतरं जन्यत इत्याहुः। तन्न। यत्र स-
क्रमेण मूहालंबनोत्तरं घटपटादीनां स्मरणमजनि इष्टसकलविषयकस्मरणं तु मा भूत्। तत्र फल-
स्य संस्कारनाशकत्वाभावात्। कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्। त-
था च तत्रैकैकस्मरणानुपपत्तिः। न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति।

ते

सि॰मु॰
५६

वाच्यम्। झटिति बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यापहार्यत्वात्। नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वे
नापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम्। विशेष धर्मेण व्यभिचाराज्ज्ञानत्वसामान्यधर्मेणान्यथासिद्ध
त्वात्॥ कथमन्यथा द्वेषस्य कर्मनिर्द्धारात्व्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम्। न चान्तरालिकस्मरणनासं
स्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्। अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापत्त्या चरम
स्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्। इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरू
पयति। साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते। एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं। तथाहि। सुख
साक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन करण
स्य मनसः सिद्धेः। न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवा
देकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्र ५६

एतया मनसः सिद्धिर्बोध्या ॥ मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥
८५ ॥ ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नाने-
न्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबंधादेकेंद्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते द्संबंधाच्च त्वगादि- या
भिः परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनः । विभुत्वे चासंनिधानेन संभवतीति न विभु मनः । न च तदानीमदृ-
ष्टविशेषो बोधकविलंबाद्वा तज्ज्ञानविलंब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पना-
पत्तेः ॥ न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेंद्रियजज्ञानानीति वा-
च्यम् । मनसोऽतिलाघवात् झटिति नानेंद्रियसंबंधान्नानाज्ञानोत्पत्त्या उत्पलशतपत्रभेदा ह
या विवयौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ न च मनसः संकोचविकासशालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वा-
च्यम् । नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवा । लाघवान्निरवयवस्यैवाणुरूपस्य मनसः कल्प

सि॰मु॰ ९७ नाहीतिसंक्षेपः। द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति। अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः। गुणत्व
जातौ किं मानमिति चेदित्थम्। द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छेद्या निर
वच्छिन्नकारणताया अभावात्। न हि रूपत्वादिकं तत्रावच्छेदकं। न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वा
त्। अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यम्। तदेव गुणत्वमिति। द्रव्याश्रिता इति। यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं
ल न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः। तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः। भ
वति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादेर्द्रव्यकर्मणोरभावात्। द्रव्यत्वत्वं समा
यद्यपि ७ न्यत्वं वा न जातिरिति तद्व्युदासः। निर्गुणा इति। निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे क
र्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम्। जात्यादिकं न सामान्यवत्। कर्मणो न कर्मान्यत्वात्। द्रव्यम
न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः। निष्क्रिया इति। स्वरूपकथनं न तु लक्षणम्। गगनादाव

द्रव्यत्वं च गुणानामिति। द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं॥४

ति भागे॥ रूपं रसः स्पर्शगंधौ परत्वमपरत्वकं॥८६॥ द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्तगुणा अमी॥ धर्मा
धर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च॥८७॥ एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः॥ संख्यादि
श्च विभागांत उभयेषां गुणो मतः॥८८॥ मूर्तगुणा इति। अमूर्तेष्वनवर्तंत इत्यर्थः॥ अमूर्तगुणा इति
। मूर्तेष्वनवर्तंत इत्यर्थः॥ उभयेषामिति। मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः॥ मूर्तत्वमिति इतिपदमूर्तत्वहानिवृ
त्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं संख्यात्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयः॥ संयोगश्च विभागश्च संख्या
द्वित्वादिकं तथा॥ द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः॥८९॥ संयोगविभागद्वित्वादीनि द्वि
वृत्तीनि॥ त्रित्वचतुष्टादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम्॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्त
यः॥ रूपं रसः गंधस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शांताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः॥

ल

सि॰मु॰ ५८ ॥९०॥ अदृष्टंभावनाशब्दा अमीवैशेषिकागुणाः॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः॥ स्पर्शांताइ
ति॥ रूपरसगंधस्पर्शा इत्यर्थः॥ द्रवो द्रवत्वं विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्॥ विशेषगुणा इत्यर्थः
॥ संख्यादिरपरत्वांतो द्रवत्वं स्नेह एव च॥९१॥ संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर
टी त्वानीत्यर्थः॥ एते तु [द्वी]द्रियग्राह्याः॥ चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात्॥ अथ स्पर्शांतशब्दकाः॥ बाह्यै
कैकेंद्रियग्राह्याः॥ रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥ गुरुत्वादृष्टभावनाः॥९२॥ अतींद्रिया विभू
नां तु ये स्युर्वैशेषिकागुणाः॥ अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः॥९३॥ बुद्धिसुखदुःखे
च्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः॥ कारणगुणेन कार्यगुण उत्पाद्यते इति कारणगुणपूर्वका
रूपादयो वक्ष्यंते॥ बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः॥ आत्मादेः कारणाभावात्॥ अपाकजास्तु स्पर्शांता द्रवत्वं च तथावि ता॰
धं॥ स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वं परिमाणकं॥ स्थितिस्थापक[...]स्ते ते स्युः कारणगुणोद्भवाः॥ पाकजरूपा ५८

दीनां कारणगुणपूर्वकत्वान्नानारूपाकजत्वं ।। तथा विभम पाकजं ।। तथा एकत्वमपि बोध्यं ।
।। संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ।। यद्यपि न साधर्म्यघटकं भवति व्याप्तेः संयोगजसं कर्मजत्वं
कर्म योगे अव्याप्तेश्च तथापि जन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यं ।। एवमन्यत्रापि बोध्यं ।। स्पर्शां
तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहः शब्दके ।। नवेऽसमवायित्वं ।। घटादिरूपरसगंधस्पर्शाः कपाला
दिरूपरसगंधस्पर्शेभ्यो जन्यन्ति ।। एवं कपालादिपरिमाणेभ्यो ह्यसमवायिकारणत्वं ।। शब्द १ घटादिपरिमाणात्
स्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकत्वयोरपि बोध्यं ।। अथ वैशेषिके गुणे ।। आत्म
नः स्यान्निमित्तत्वं ।। बुध्यादीनामिच्छादित्वादिति भावः ।। उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः वेगेऽपि च द्र निमित्त २
वत्वे च संयोगादिद्वये तथा ।। द्विधैव कारणत्वं स्यात् ।। असमवायिकारणत्वं निमित्तका
रणत्वं च ।। तथा हि ।। उष्णस्पर्श समवायी ।। पाकजे निमित्तं गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसम

उष्णस्पर्शस्या

सि॰मु॰
५९

वायीकारणं॥अभिघाते निमित्तकारणं॥वेगो वेगस्पंदयोरसमवायी॥अभिघाते निमित्तं॥
[illegible] द्रवत्वं द्रवत्वस्पंदयोरसमवायी॥[illegible]हे निमित्तं॥भेरिदंडसंयोगः शब्दे निमित्तं॥भेर
र्याकाशसंयोगे [illegible] समवायी॥वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं॥वंशदलाकाशविभागे
असमवायी ॥अथ [illegible] देशिकोत्नवेत्॥वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा॥प्रादेशि
कः अव्याप्यवृत्तिः॥चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलंभकं॥रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा॥रू
पशब्देश्वेरिव नैवतीतिस्तु नास्ति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगं तथापि नीलपीतादिषु अनुगत
जातिविशेष अनुभवसिद्ध एव॥रूपशब्दाप्रयोगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दो
३३ [illegible]रिव नाप्रतीतिरस्त्येव॥एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धं॥न चैकैका एव नीलत्व
ण्डि व्यक्त यरति एकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं॥नीलो नष्टो रक्त ५९

तन्नइत्यादिवृत्तीतेः॥नीलादेस्त्वादविनाशाश्रयजितयानानात्वात्॥अन्यथा एकनीलनाशे
जगदनीलमेवस्यात्॥नचनीलसमवायस्य रक्तसमवायस्योरेव विनाशे सादृविषयकोसौप्र
त्ययइतिवाच्यं॥प्र [illegible] तीत्यासमवायानुल्लेखात्॥नचसएवार्थनीलइतिप्रत्यक्षालंबनमवाच्
कमितिवाच्यं॥प्रत्यक्षस्यतज्जातीयविषयत्वात्॥ [illegible] यंगुर्जरीतिवत् [illegible] लाघवे [illegible] नुप्रत्यक्षसे [illegible] वे
बाधितं॥अन्यथाघटादीनामप्येकप्रसंगात्॥उ त्यादविनाशबुद्धेःसमवायालंबनत्वाप
त्तेरिति॥एतेनरसादिकंव्याख्यातं॥चक्षुर्ग्राह्यमिति॥ [illegible] चक्षुर्ग्राह्यविशेषगु
णइत्यर्थः॥एवमग्रेपि॥द्रव्यादेः [illegible] कं॥उपलब्धिकारणं॥इदमेवविवृणोति॥चक्षु
षःसहकारिस्यात्॥द्रव्यगुणकर्मसामान्यानांचाक्षुषप्रत्यक्षंप्रतिउद्भूतरूपंकारणं॥शुक्ला
दिकमनेकधा॥तद्रूपंशुक्लनीलरक्तपीतकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारं [illegible] भवति॥ननुकर्बु

२ पीताद्यवच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात् ॥ नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते २

सि॰मु॰ रंकयमतिरिक्तरूपं भवति ॥ इत्थं ॥ नीलपीतारब्धावयविनि नानावर्णरूपोत्पत्तेस्तत्र संगात्
६० ए ॥ नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्पद्यते ॥ व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानां अव्याप्यवृत्तित्वविरोधा
त् ॥ तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयवितैर्विजातीयं चित्रं रूपं आरभ्यते ॥ अत एव एकं चित्र
मित्यनुभवोपि ॥ नानारूपकल्पने गौरवात् ॥ इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारंभकत्वे तेषां बंधकत्व लक
नाद्यवयविन्निन पीताद्युत्पत्तिः ॥ एतेन रसस्पर्शावपि व्याख्यातः ॥ तत्र रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति ए
॥ किंतु ॥ नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धे यवि निरसाभावेपि न क्षतिः ॥ तत्र रसनया
अवयवरस एव गृह्यते ॥ रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् ॥ अवयविनीरसत्वे
पि क्षतेरभावात् ॥ न स्यात् ॥ तत्राव्याप्यवृत्तेरेव नानारूपं नीलादिः पीतादिप्रतिबंधकत्व
कल्पने गौरवात् ॥ अत एव हि ॥ लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः ॥ श्वेतः खुरवि ६०

म्यां
घाण[म्यां]सनीलोत्पद्यते॥ नच व्याप्या व्याप्य वृत्तिजातीययोर्विरोधः॥ मानाभावात्
॥ नच लाघवादेकं अनुगमविरोधात्॥ अन्यथा घटादेरपि लाघवादेकत्वं स्यादिति॥ ज[?]द्विप ला२
रमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकं॥ जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं॥ पृथ्वीपरमाणौ
तु रूपं न नित्यं॥ तत्र पाकेन रूपांतरोत्पत्तेः॥ नहि घटस्य पाकानंतरं तदवयवो पक्वतपल
भ्यते॥ न हि रक्तकपालस्य कपालिकोनीलावयवो भवति॥ एवं क्रमेण परमाणावपि पा
रूप४ कसिद्धेः॥ अन्यत्तु जलतेजःपरमाणुनित्यं रूपं सहेतुकं जन्यं॥ रसं निरूपयति॥ रसस्तु
रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा॥ सहकारीरसस्याऽनित्यतादि च पूर्ववत्॥ सहकारीरा
स्वनतत्पक्षे रसः कारणमित्यर्थः॥ पूर्ववज्जलपरमाणोरसो नित्यः॥ अन्यः सर्वोप्यनि
त्य इत्यर्थः॥ गंधं निरूपयति॥ घ्राणग्राह्यो भवेद्गंधो घ्राणस्यैवोपकारकः॥ सौरभं चासौरभ

स धा
शीत३

सि.मु. ६१ श्वहे परिकीर्तितं॥उपकारकः घ्राणजन्यप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः॥सर्वोपिगंधोनित्य
एवास्पर्शंनिरूपयति॥स्पर्शस्त्वगिंद्रियग्राह्यस्त्वचस्स्यादुपकारकः॥उपकारकःस्पा
र्शनप्रत्यक्षेस्पर्शःकारणमित्यर्थः॥अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्सत्रिविधोमतः॥पृथिव्याःवा
योश्चस्पर्शोअनुष्णाशीतः॥जलस्यशीतः॥तेजसउष्णः॥काठिन्यादिक्षितावेवनित्यतादि
चपूर्ववत्॥कठिनसुकुमारस्पर्शौपृथिव्याएवेत्यर्थः॥कठिनत्वादिकंतुनसंयोगंतेजा ग
तिविशेषः॥चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः॥पूर्ववज्जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शोनित्यास्तद्भिन्नस्प
र्शस्त्वनित्याइत्यर्थः॥एतेषांपाकजत्वंतुक्षितौनान्यत्रकुत्रचित्॥एतेषांरूपरसगं
धस्पर्शानांपृथिव्यांहिनिरूपरसगंधस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपजन्यते॥नहिशा ६१
तधामौयमानेजलेरूपादिपरावर्तते॥नीरेसौरभमौष्ण्यंचान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधि
धमा का

वन वी

कर्मेवेति निरूप्यते ॥ पूर्वं घटेपि व्योः न्यात स्य रूपादिवत् ॥ तत्रापि घटादिषु पिठमध्ये परमाणावेव पाक
इति वैशेषिका वदन्ति ॥ तेषामयमाशयः ॥ अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति ॥ प ष२
वि२ रं तु वह्निसंयोगेन अवयविनाशे नष्टेषु स्वतन्त्रेषु पाकः ॥ पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगात् अणु ह्य३
कादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तं उत्पत्तिः ॥ तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूह
स्व नाशोत्पत्तिश्च झटिति भवतीति ॥ अथ घ्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनः
रूपाद्युत्पत्तिर्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया ॥ तत्र विभागजविभागानये तु ॥ निरपेक्षस्यत
त्वे कर्मत्वं स्यात् ॥ तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति वैशेषिकसूत्रं ॥ तस्यार्थः ॥
स्वोत्तरोत्पत्तिभावानपेक्षत्वं ॥ अन्यथा कर्मणोपि उत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापे
क्षणात् ॥ अव्याप्तिः स्यात् ॥ तत्रायं दि द्रव्यारंभकसंयोगविनाशविशिष्टंकालमपेक्ष्य वि

४विभागानंगीकारेन लक्षणा ॥ तदंगीकारे विभागस्य किंचित्सापेक्षत्वा दलक्षणं ॥
दव्याप्तिः ॥

सि॰मु॰ नागजविभागः स्यात् द्वादशक्षणः॥ अथ द्रव्यनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यते तदैकादशक्षणः॥
६२ तथाहि॥ वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाण्वंतरेण विभागः॥ ततः आरंभकसंयोगना
शः॥ ततो द्व्यणुकनाशः॥ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः॥ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः॥ ततो द्रव्या
रंभानुगुणक्रिया॥ ततो विभागः॥ ततः पूर्वसंयोगनाशः॥ ततः आरंभकसंयोगः॥ ततो
मु द्व्यणुकोत्पत्तिः॥ ततो रूपा[illegible]त्पत्तिः॥ ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमा
णौ द्रव्या[illegible]रंभानुगुणा क्रियास्त्विति चेन्न॥ अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमंतरे
ण गुणोत्पत्तिमंतरेण च तत्र परमाणौ क्रियांतरानावात्॥ कर्मवति कर्मांतरानुत्पत्तेः
॥ निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारंभानुगुणक्रियानुत्पत्तेश्च॥ तथापि परमाणौ रूपादिनिवृत्तिसमन
कालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न॥ पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपांतरे हेतुत्वात्॥ अथ द्वादशक्ष ६२

णः॥ सा चारंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजननीये सति स्या-
त्॥ तथा हि॥ वह्निसंयोगाद्व्यणुकारंभके परमाणौ कर्म॥ ततो विभागः॥ ततआरंभ-
कसंयोगनाशः॥ ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ॥ ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ॥ ततो गनाश
वह्नितोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः॥ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्व्यारंभानुगुणा ततोरक्तोत्पत्तु
क्रिया॥ ततो विभागः॥ ततः पूर्वसंयोगनाशः॥ ततआरंभकसंयोगः॥ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः॥ तरसंयोगोइ
अथ रक्तोत्पत्तिः॥ अजथैकादशक्षणः॥ वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततो विभागः॥ ततो द्व्या-
रंभकसंयोगनाशः॥ ततो द्व्यणुकनाशः॥ [illegible] ॥ ततो द्व्यणुकनाशविशि-
ष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन श्यामनाशौ॥ ततः पूर्वसंयोगनाशः रक्तोत्पत्तिरिति॥ ततउत्तर-
दन देशसंयोगः॥ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः॥ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्व्यारंभा-

जोविभाग २

सि॰मु॰ नुणुष्वक्रिया॥ ततो विभागः॥ ततः पूर्वसंयोगनाशः। ततो द्रव्यारंभकसंयोगः॥ ततो द्व्यणुकं॥ ततो
६३ रक्तादिः॥ मध्यमवृद्धवदे कस्मादग्निसंयोगान्नरूपनाशः आदौ तावत्कालमेकस्यानवस्थि रूपो
नाश रत्वात्॥ किंच। नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादौ अग्नि नाशेन रूपस्थिरेयं परमाणु
स्मात्॥ उत्पादक एवं कस्तदा रक्तोत्पत्तौ अग्निनाशेन रक्ततरतानस्मात्॥ परमाण्वंतरे कर्मचिं
तनात्यच मादिक्षणे द्विगुणोत्पत्तिः॥ तथा हि॥ एकत्र परमाणौ कर्म। ततो विभागः। ततः आ
रंभकसंयोगनाशः परमाण्वंतरे कर्म च॥ ततो द्व्यणुकनाशः॥ परमाण्वंतरकर्मजन्य
विभागस्यैकः। काल॥ ततः श्यामादिनाश विभाग पूर्वसंयोगनाशौ॥ इत्येकः का जन्य
लः ततो नक्तोत्पत्ति द्रव्यारंभकसंयोगः इत्येकः कालः॥ अथ द्व्यणुके प्रति॥ अथ
रक्तोत्पत्तिं पंचक्षणं॥ द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वंतरे चिंतनात् ष्टांणुणोत्पत्तिः॥ त ६३

रीति कर्म क्षण।

याहि परमाणुकर्मणा परमाण्वंतरे विभागः॥ तत आरंभकसंयोगनाशः॥ ततो द्व्यणुकनाशः
पर परमाण्वंतरेकर्मणा॥ श्यामनाशः परमाण्वंतरकर्मजविभागश्च॥ ततो रक्तोत्पत्तिः॥ प
रमाण्वंतरे पूर्वसंयोगनाशश्च॥ ततः परमाण्वंतरे संयोगः॥ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः॥ र
क्तोत्पत्तिः॥ एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वंतरे कर्मचिंतनात्सप्तक्षणः॥ तथाहि॥ परमा
वि णौ कर्म॥ ततो परमाण्वंतरे विभागः॥ तत आरंभकसंयोगनाशः॥ ततो द्व्यणुकनाशः
॥ ततः श्यामनाशः परमाण्वंतरे कर्मणा॥ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वंतरकर्मजविभागो॥
ततः परमाण्वंतरे पूर्वसंयोगनाशः॥ ततः परमाण्वंतरे संयोगः॥ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः णारंभक
२अन्नशो ततो रक्तोत्पत्तिरिति॥ परिमाणं मानव्यवहारस्य कारणं॥ अणुदीर्घमहद्ध्रस्वमिति तत्
धपत्रे।२ भेदाः ईरितः॥ अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमिहोच्यते॥ संख्यातः परिमाणाच्च प्रचया

सि.मु. द्यपि जायते॥ ...त्वं॥ परिमाणव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः॥ तच्चतुर्विधं
६४ ॥अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति॥ तस्य परिमाणं॥ नित्यानित्यत्र परिमाणमित्य ...नुषज्यते॥ जायते
इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते॥ अनित्यमिति द्रव्यैणान्वितं॥ तथा चानित्यं परिमाणं सं
प४ ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः॥ तत्र संख्याजन्यमुदाहरति॥ द्व्यणुकादौ ... वेति॥
... ॥ द्व्यणुकस्य त्र्यसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुक
परिमाणं वा न कारणं॥ परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनक...त्वा
त्॥ द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणु ... पेक्षया नोत्कृष्टं॥ त्रसरेणुपरिमाणं
तु न समानजातीयं॥ अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या परिमाणस्य द्व्यणुके ... त्रित्वसंख्या त्र द्व्यणुकर
सरेणुपरिमाणस्य समवायिकारणमित्यर्थः॥ परिमाणजन्यमुदाहरति॥ परिमाणं प ६४

इदं शो
धेपत्रं

एवंरक्तोत्पत्तिसमकालंपरमाण्वंतरेकर्मेतिनादष्टक्षणा इति। नैय्यायिकानामिति। नै
य्यायिकानांतु न येद्व्यणुकादावपीष्यते। नैय्यायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पा
को भवति। तेषामयमाशयः। अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरंतः प्रविष्टैरवय
वेषु अवष्टब्धेषु अवयविषु च पाको न विरुध्यते। अनंतावयवतन्नाशकल्पने गौरवाच्च। इत्थं च
सोयं घट इत्यादि प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोपि स्वीक्रिय
त इति। संख्यां निरूपयितुमाह। गणनेति। गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते। ग
णनाव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः। नित्येषु नित्यमिति। नित्येषु नित्यमेकत्व
मनित्येनित्यमिष्यते। नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यं। अनित्येषु घटादिषु एक
त्वमनित्यमित्यर्थः।। द्वित्वादय इति। द्वित्वादयः परार्ध्यांता अपेक्षाबुद्धिजा मताः।। द्वित्वा
दयो व्यासज्यवृत्तिसंख्याः अपेक्षाबुद्धिजन्याः। अनेकेति। अनेकाश्रयपर्याप्ता ए
ते तु परिकीर्तिताः। यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते। तथा

इदं शो
धेपत्रं

६४ पि एको द्वाविति प्रत्ययाभावादेकोन द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च। द्वित्वादीनां प
र्याप्तिलक्षणः कश्चन संबंधोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते। अपेक्षाबुद्धिनाशा
च्चेति। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां [redacted] नेनिरूपितः। प्रथममपेक्षाबु
द्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो विशेषणज्ञानं। द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं। ततो
द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च। ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि
ज्ञानांतरं द्विक्षणमात्रस्थायि। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुण
नाश्यत्वात्। तथापि अपेक्षाबुद्धेः त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते। अन्यथा
निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशादनंतरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्॥ ६५

३दंशो
धपत्रं॥

ननुद्वित्वप्रत्यक्षं॥ तदानींविषयाभावात्। विद्यमानस्यैवचक्षुरादि
नाज्ञानजननोपगमात्। तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाश
कंकल्प्यते। नचापेक्षाबुद्धेर्नाशात्कथंद्वित्वनाशइतिवाच्यं। कालां
तरेद्वित्वप्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिकातन्नाशस्तन्नाश
कइतिकल्पनात्। अतएवतत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकंतेनै
वगृह्यतइतिकल्प्यते। नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षेकारणत्वमस्त्विति
वाच्यं। लाघवेनद्वित्वंप्रतिकारणत्वस्यैवोचितत्वात्। अतींद्रियेद्व्यणुकादा
वपेक्षाबुद्धिर्योगिनांसर्गादिकालीनपरमाणवादौईश्वरीयापेक्षाबु

६४ धिर्ब्रह्मांडांतर्वर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादिकारणमिति अपेक्षा
बुद्धिः केत्यत आह। अनेकेति॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्यासापेक्षाबुद्धिरु
च्यते। अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः। इदं तु बोध्यं। यत्रानिय
तैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते। यथा सेनावना
दाविति कंदलीकारः। आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यंते। त
था च त्रित्वादिव्यापिका बहुत्वजातिः। सेनावनादावुपपन्नेपि त्रित्वादे
त्रित्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थं च इतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते
बहुत्वस्य संख्यांतरत्वेपि तु तारतम्याभावादित्यवधेयं। परिमाणं नि ६४
॥ रूपयति॥

टाहेतुपरिमाणजन्यमुच्यते॥घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यं॥एवंचेयजन्यत्वेद्वी
र्द्वं प्रचयं निर्वक्ति॥प्रचयश्शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते॥परिमाणे नका ९२
द्दौ॥नाशस्त्वाश्रयनाशतः॥नाशस्त्वर्थात्परिमाणस्य॥पृथक्त्वं निरूपयति॥संख्याव
हुपृथक्त्वं स्यात्पृथक्त्वप्रत्ययकारणं॥पृथक्प्रत्ययासाधारणंकारणंपृथक्त्वं॥तन्नि
त्यतादिकं संख्यावत्॥यथाहि॥नित्येषु एकत्वं नित्यं॥अनित्ये त्वनित्यं॥अनित्यमेक
त्वं आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते॥आश्रयनाशान्नश्यति॥तथा एकपृथक्त्वमपि॥
द्वित्वादिवद्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः॥नन्वयमस्मात्पृथक्इत्यादावन्योन्याभावोभा
सते॥तत्कथं पृथक्त्वं गुणांतरं स्वीक्रियते॥नवपृथक्त्वमेवास्तु नत्वन्योन्याभाव इति वा
च्यं॥रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः॥नहिरूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणांतरमस्तिनवा

सि॰मु॰ घटे घटावधिकं द्वयत्वमस्तीति येन परंपरासंबंधः कल्प्यते इत्यत आह ॥ अन्योन्याभावतो ना
६५ स्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥ अस्मात्स्थायि दूरत्वादिविलक्षणं ॥ ननु शब्दे वैलक्षण्यमेव नत्व
र्थवैलक्षण्यमिति चेन्न ॥ विनार्थभेदं घटस्थायिति घटोनेस्य त्रापि पंचमी स्यात् ॥ तस्मा
८ दर्थयोगे पंचमी सोऽर्थोऽन्योन्याभावतोऽभिन्नं गुणांतरं कल्प्यत इति ॥ संयोगं निरूप
यति ॥ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥ तं विभजते ॥ कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष ४५
आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ तथोभयस्पंदजन्यो भवेत्संयोगजः परः ॥ आदिमः श्येनशैला
दि संयोगः परिकीर्तितः ॥ मेषयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥ कपालतरु
संयोगात् संयोगस्तरुकुंभयोः ॥ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ॥ अभिघातो
नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात् ॥ एषः संयोगः सन्निपातः ॥ ६५

संयोगः॥ द्वितीयः उभयकर्मजः॥ तृतीयः संयोगजः इत्यर्थः॥ तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितेः॥
आद्यः अभिघातः द्वितीयः॥ नोदनाख्यः संयोगः विभक्तत्वयासाधारणकारणं विभा
गः॥ तं निरूपयति॥ विभागोपि त्रिधा भवेत्॥ एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवः परः॥
विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोपि द्वि धा भवेत्॥ हेतुमात्रविभागो हेत्वहेतुविभागजः थो
॥ उदाहरणं तु रूपेण शेषविभागादिकं सर्वं बोध्यं॥ तृतीयो विभागस्तु॥ कारणमात्रवि
भागजन्यः॥ कारणाकारणविभागजन्यश्चेति॥ आद्यस्तावद्यत्र कपाले कर्म ततः क
पालद्वयविभागः॥ ततो घटारंभकसंयोगनाशः॥ ततो घटनाशः॥ ततस्तेनैव कपाल
स २ विभागेन कर्मणः कपालस्याकाशादिविभागो जन्यते॥ तत स्त देशसंयोगनाशः त
त उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति॥ न च तेनैव कर्मणा वकथं देशांतरविभागो न स

तदारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वी(वि)भागं जनयेत् ३

सि॰मु॰ ६६ न्यत इति वाच्यं ॥ एकस्य कर्मण आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकत्वस्यानारंभकसंयो
गप्रतिद्वंद्विविभागजनकत्वस्य विरोधात् ॥ अन्यथा विकसत्कुसुमकुड्मलभंगप्रसंगात्
॥ तस्मादादौ द्रव्यनाशकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागं जनयेत् ॥ न च कारणविभागेनैव द्रव्य
नाशात्पूर्वं कुतो देशांतरविभागो न जन्यत इति वाच्यं ॥ आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभाग वि
वतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशांतरविभागासंभवात् ॥ द्वितीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया ह
स्ततरुविभागः ॥ तत्र शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति ॥ तत्र शरीरतरुविभागे हस्त
क्रिया न कारणं ॥ व्यधिकरणत्वात् ॥ शरीरे तु क्रिया नास्ति ॥ अवयविकर्मणो यावद्द्रव्यवर
नि कर्मनियतत्वात् ॥ अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति ॥ शरीर
तरुविभागो जन्यत इति ॥ अत एव विभागो गुणांतरं अन्यथा शरीरे विभागप्रत्ययो न स्या ६६

न१ भूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ३ ॥ अपरत्वं तदीया

द्रतसंयोगनाशैर्विनाशो नान्यथा सिद्ध्येन्नवति ॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परापरत्वे निरूप
यति ॥ परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्त्तितं ॥ दैशिकं कालिकं चापि मूर्त्त एव तु दैशिकं
परत्वं सूर्यसंयोगैः [illegible] ॥ दैशिकं परत्वं तत्र [illegible] बुद्धितः स्यादितीरितं तयोरसमवा
यी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ॥ दैशिकपरत्वं तु बहुतरसूर्यसंयोगांतरितत्वज्ञानादुत्प
द्यते ॥ एतदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते ॥ अत्रावधित्वार्थं तु तायापेक्षा ॥ यथा पाटलि
पुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ तयो
अ३ :दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी समवायी कारणं ॥ तदाश्रये दैशिकपरत्वापर
त्वाश्रये ॥ दिवाकरपरिस्पंदभूयस्त्वज्ञानतोऽभवेत् ॥ परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबु
द्धितः ॥ अत्रत्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिंडयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्त्व

सि॰मु॰
६८

षां निरूपितः॥ अत्र परत्वमपरत्वं च कालिकं बोध्यं॥ यस्य सूर्यपरिस्पंदापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पंदो अधिकः स ज्येष्ठः। यस्य न्यूनः स कनिष्ठः॥ कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव॥ अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः॥ एषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानां॥ क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह॥ बुद्धेः प्रपंचः प्रागेव प्रायशो विनिरूपिता॥ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते॥ अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमीरितं॥ अप्रमां निरूपयति॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥ तत्प्रपंचो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः॥ आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शंखादौ पी॰ते तामतिः॥ आद्यो देहे आत्मबुद्धि शंखे पीतता मतिः॥ पी॰ति ता॰ मतिः॥ भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते॥ किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः॥ तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं [redacted] त्र मरस्त्यर्थः॥ तत्प्रपंचः ६८

व॰

अत्रमात्रपंचआद्योविपर्यासः शरीरएवात्मेतिनिश्चयरूपंतदात्मत्वप्रकारकंज्ञानंशंखादौपी
तःशंखइत्याद्याकारज्ञानंयत्तुनिश्चयरूपंतद्भ्रमइतिसंशयइति ॥ किंस्विदितिवितर्के
वा३ ॥ निश्चयलक्षणमाह ॥ तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारातुनिश्चयः ॥ ससंशयोमतिर्यास्यादेक नि
भाव४ कत्राभाववैयोः ॥ तदभावाप्रकारकंतत्प्रकारकंज्ञानंनिश्चयः [redacted] ॥ साधारणादि नि
धर्मस्यज्ञानेसंशयकारणं ॥ एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकंज्ञानंसंशयइ
त्यर्थः ॥ उभयसाधारणोधर्मोयः तज्ज्ञानंसंशयकारणं ॥ यथोच्चैस्तरत्वंस्थाणवस्था
यं णुसाधारणंज्ञात्वास्थाणुर्नवेतिसंदिग्धे ॥ एवमसाधारणधर्मज्ञानंकारणं ॥ यथाशब्द
त्वंनित्यानित्यव्यावृत्तंशब्देगृहीत्वाशब्दोनित्योवेतिसंदिग्धे ॥ विप्रतिपत्तिस्तुशब्दोनि
त्योनवेत्यादिशब्दात्मिका ॥ नसंशयकारणंशब्दव्याप्तिज्ञानादीनांनिश्चयमात्रजनक

व्याद्विषयसंशयः ॥ एवं साध्यसंशयादपि व्यापकसंशयादिकं बोध्यं ॥ किंतु
संश…

नि॰मु॰ त्वत्वानवच्छिन्न ॥ किंतु तत्र ग्राहे न कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति ॥ एवं ज्ञाने प्रामा
६७ ण्यसंशये धर्मिज्ञाने धर्मीन्द्रियसंनिकर्षो वा कारणमिति ॥ दोषो प्रमायाजनकः प्रमायास्तु
गुणो जनकः ॥ अप्रमां प्रति दोषः कारणं ॥ प्रमां प्रति गुणः कारणं ॥ तत्र पित्तादिरूपाणां दो
षाणामननुगतत्वात्तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं ॥ गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनु
गा मानसिद्धं ॥ यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या ॥ जन्यज्ञानत्वात् अप्रमाव
त् ॥ नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं ॥ पीतः शंखः इति ज्ञानस्यापि तद्रूपदोषसत्वा
च्छंखप्रमानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥ विनिगमनाविरहात् अनंतदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणका
रणताया न्याय्यत्वात् ॥ न च गुणसत्वेपि पित्तेन प्रतिबंधाच्छंखे न श्वैत्यज्ञानं अतः पित्तादि ६७
दोषाणामभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं ॥ तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं ॥ तयो

ष्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुण   स्यापि हेतुत्वसिद्धेः ॥ एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमि
त्यस्यापि सुवचत्वात् ॥ तत्र दोषाः के इत्याकांक्षायामाह ॥ पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नाना
विधो मतः ॥ क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तादिर्दोषः ॥ क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं हे
दोषः ॥ क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मंडूकवसाञ्जनमित्येवमादयो दोषाः ॥ अननुगता ए
वेत्याह जनक इत्यर्थः ॥ अथ के गुणा इत्यपेक्षायां प्रत्यक्षादेः क्रमशो गुणान् दर्श
यति ॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समं ॥ सन्निकर्षो गुणस्तु स्यात् अथ त्व
नुमितौ पुनः ॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ॥ शक्ये सादृश्यबुद्धि
स्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा ॥ गुणः स्यात् ॥ प्रत्यक्षे वि
शेषणवद्विशेष्यसंन्निकर्षो गुणः ॥ अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवि[शि]ष्टज्ञानं गुणः ॥

मि.मु.
६९

एवमग्रेप्यस्य भ्रमो निरूपयिष्यते ॥ भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा॥ ननु यत्र शुक्तिरजतयोः इमे र
जते इति ज्ञानं तत्र रजतांशेऽपि भ्रमा न स्यात् प्रमात्वं न स्याद्भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आ ज्ञा
ह ॥ अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकं ॥ तत्प्रमा ॥ तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञा ज्ञा
नं प्रमेत्यर्थः ॥ एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात्तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह ॥ न
प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकं ॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबंधानवगाहि यत् ॥ ननु
वृक्षे कपिसंयोगज्ञानमपि भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणसं
योगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ॥ न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदकाव
कृ.पि च्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् ॥ तत्र संयोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं ॥ सं ६९
योगाभावावच्छेदे संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ॥ तद्रूपानुगमाच्च लक्षणानुगमेऽपि न
गाभावस्य प्रतिपो

ह्यति ॥ मीमांसकाः ॥ प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदंति ॥ तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वतः प्रका
द्रा शत्वात्तज्ज्ञानेन प्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति ॥ भट्टानां मते ज्ञानमतींद्रियं ज्ञानजन्या ज्ञातता
प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते ॥ मुरारिमिश्राणां मते ऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते ॥ स
र्वेषां मतेपि ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यं गृह्यते ॥ विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं अ
तो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः ॥ तन्मतं दूषयति ॥ प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तित
ः ॥ यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात्तदाऽनभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो
न स्यात् ॥ तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः ॥ यदि
तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः ॥ तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं ॥
तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् ॥ इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्र

सि·मु·
७०

मागंधवतीति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्॥ एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं नेत्रमास्नेहवतिज
लत्वप्रकारकज्ञानत्वात्॥ अव्यवहेतुज्ञानं कथं च्युतमिति वाच्यं॥ पृथिवीत्वप्रकारकस्य
स्वतो ग्राह्यत्वात्॥ तत्र गंधप्रहे गंधवद्विशेष्यकस्यापि स्तुग्रहत्वात्॥ तत्प्रकारकत्वाव
तच्छिन्ने [illegible] द्विशेष्यकत्वेन परं गृह्यते॥ संशयानुरोधात्॥ ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वा
त्वमाजश्च ऐतद्बुद्धिशेकत्वं विशेषणत्वं व्यर्थ्यं॥ न चैतौ रजतार्थिनः प्रवृत्तिः भ्रमजलान श्रु
स्यात्॥ तवमते च भ्रमस्याभावादिति वाच्यं। ॥तत्र हि हे
षाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतंत्रोपस्थितरजतत्वेदाग्रहस्य हेतुत्वात्॥ सत्यरजतस्थले तु
विशिष्टज्ञानस्य सत्वात्तदेव कारणं॥ अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति॥ न चा
न्यथाख्यातिः संभवति॥ रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिकर्षस्याभावात्॥ रंगे रज ७०

तद्बुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न ॥ सत्यरजतस्थले ग्रहत्वेति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतापा:
कृतत्वादन्यत्रापि तत्कल्पनात् ॥ न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ तु त
दग्रहः कारणमिति वाच्यं ॥ लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वात् ॥ इत्थं च रजतत्ववि रंगे
शिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः ॥ फलमुखगौरव स्या
दोषस्यादिति ॥ किंच रंगरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र कारणबाधोऽपि ॥ अ त्र
पि च रंगरजतयोरिमे रजतरंगे इति ज्ञानं तत्र नयधुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां ॥ रं
रजते गे रंगत्वेऽग्रहे चान्यथाख्यातिनयात् त्वन्मते रंगे रंगत्वेऽग्रहस्तस्य रजते रजतत्वेऽग्र त
रजतभेदग्र हस्य च सत्त्वात् ॥ दोषाद्देव रंगे रजतत्वेऽग्रहस्य रजते रंगत्वेऽग्रहस्य च सत्त्वात् ॥ किं
ग्रहे चानुमितित्वेऽग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेऽग्रहोऽनुमितिनिरोधा
प्रति

यादृच्छावाशिष्टज्ञानं कारणात् तदा अयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं

सि॰मु धा ... सेयमनुमानमतः पाशणारणमु॥ इस्थिचा ख्यारव्यातो प्रत्यक्षमेव प्रमाणं॥ रंगरजत

७२ त्य तयोर्ज्ञाना भेदेनुमानवान्॥ इति संक्षेपः॥ इदं वें व्याप्तिरुक्ता ... पायन्तु न दर्शितः इत्यत कृहोर

स्तं दर्शयति॥ व्यभिचारस्याग्रहोपि सहचारग्रहस्तथा॥ हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छं

का निवर्तकः॥ व्यभिचाराग्रहश्च सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणमित्यर्थः॥ व्यभिचा

बा५ रग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वे तदभावः कारणं॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचार

ग्रहस्यापि हेतुता॥ भूयोदर्शनं तु न कारणं॥ व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्व

चिद्व्यभिचारशंकाविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते॥ यत्र तु भूयोदर्शनेपि शंका तु

नापैति तत्र विपक्षबाधकस्तर्कोपेक्षितः॥ तथाहि वह्निविरहेपि धूमः स्यादिति य

द्याशंका भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावप्रतिसंधानान्निवर्तते॥ य ७२

क२

द्ययं वह्निमान्नस्यात्तर्हि धूमवान्नस्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः॥ यदि च क्वचित्कारणं विनापि भवि
ष्यति॥ अहेतुक एवा भविष्यति इति तत्रापि आशंका भवति॥ तदा सा व्याघातादपसारिणीया॥
यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तर्हि धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य नियमत उपादानं
न वै वनस्यादिति यत्र स्वत एव शंकानावतति तत्र न तर्कापेक्षापीति॥ तदिदं उक्तं तर्कः क
चिच्छंकानिवर्त्तकः इति॥ इदानीं उपाधिं निरूपयति॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापक
स्तथा॥ स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षो यं प्रदर्श्यते॥ साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साध
नत्वाभिमताव्यापकत्वं इत्यर्थः॥ ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाक
जत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्याव्यापकत्वाभावात्॥ श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वादेवं
वायुः प्रत्यक्षः॥ प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्प्रत्यक्षत्वस्या

सि॰मु॰
७२

त्वादिषु सत्त्वात्तत्र तद्रूपाभावात्॥ एवं ध्वंसे विनाशीजन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वं नोपाधिः स्याद्वि
नाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात्तत्र जन्यत्वाभावादिति चेन्न॥ यद्धर्मावछिन्नसाध्यव्यापक
त्वं तद्धर्मावछिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यस्यैवार्थस्य पर्याप्तेः॥ मित्रातनयत्वावछिन्नश्याम
त्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं॥ मित्रातनयत्वावछिन्नसाधनाव्यापकं च॥ बहिर्द्रव्य
त्वावछिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकं उद्भूतरूपवत्वं॥ बहिर्द्रव्यत्वावछिन्नसाधनस्याव्या
पकं च॥ एवं ध्वंसो विनाशीजन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावछिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वं॥ स
धेतौ तु एतादृशधर्मो नास्ति यदवछिन्न साध्यव्यापकं तदवछिन्नस्य साधनस्याव्या स्यव्या
पकं किंचित्स्यात्॥ व्यभिचारित्वं तु॥ उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधि ७२
शून्यं साध्य व्यभिचारनिरूपकमधिकरणं अंतर्भूतत्वमन्तरत्वावछिन्नस्य साध्यस्य

व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वं उपाधेः संभवतीति ॥ अत एव लक्षणमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसा
रेण दर्शयति ॥ सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ॥ हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारि
स्व ता ॥ स्वं उपाधिः ॥ स्वं च साध्यं च साध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः ॥ उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्य
भिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनं ॥ स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्र
योजनं ॥ तथा हि ॥ यत्र शुद्धसाध्यसाध्यव्यापकत्वं तत्र शुद्धेनोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्य
भिचारानुमानं ॥ यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् ॥
इति व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारावश्यंभावात् ॥ यत्र किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्याप
कउपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं ॥ यथा स श्यामो मित्रात
नयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारी मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वा

सि॰मु॰
७३

ह्निरिति॥बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तुसाध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणंनावात्स्यबाधात् कत्वाच्चनोपाधि
॥बाधोन्नीतस्तूपाधिर्भवत्येव॥यत्रवन्हिरुष्णःकृतकत्वादित्यादौप्रत्यक्षेणैववन्हेरुष्णत्व नु
ग्रहेवन्हीतरत्वमुपाधिःयस्यतूपाधेःसाध्यव्यापकत्वादिकंसंदिग्धंतेससंदिग्धोपाधिः॥प
क्षेतरस्तुसंदिग्धोपाधिरपिनोद्भावनीयःकथकसंप्रदायानुरोधादिति॥केचित्तु॥सत्प्रति
पक्षोत्थापनमुपाधेःप्रयोजनं॥तथाहि॥अयोगोलकंधूमवन्हेरित्यादौअयोगोलकंधूमा द्व
भाववत्॥आर्द्रेंधनाभावादितिसत्प्रतिपक्षसंभवात्॥इत्थंचसाध्यसाधनव्यापकोपिक
श्चिदुपाधिः॥यथाकरकापृथिवीकठिनस्पर्शवत्त्वादित्यादौअनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं॥नचा
त्रैवरूपासिद्धिरेवदूषणमितिवाच्यं॥सर्वत्रोपाधेर्दूषणांतरसांकर्यादत्रैसाध्यव्यापकः ७३
पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः॥शब्दोपमानयोर्नैवपृथक्प्रामाण्यमिष्यते॥अनुमानगतार्थ

त्वादितिवैशेषिकंमतं॥ वैशेषिकमतेत्वस्यसमनुमानेचप्रमाणे॥ शाब्दोपमानयोरनुमानांतर्भावंप्रा धर्यैव

माण्यं तथाहि॥ इदं उनगामस्याजेति वैदिकपदानि वा र्थविषयस्मारितपदार्थ स्य

संसर्गज्ञानपूर्वकाणि॥ आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वात् घटमानयेतिपदकदंबवत्॥

यद्वा॥ एते पदार्था मिथः संसर्गवंतः॥ योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्॥ तादृशपदार्थेतर

तां वत्॥ दृष्टांतेपि दृष्टांतरेण साध्यसिद्धिरिति॥ एवं गवयपदप्रत्यक्षानंतरं गवयपदं गवयप

वृत्तिनिमित्तकं॥ असतिवृत्यंतरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्॥ असतिवृत्त्यंतरे हार यद्यत्र

द्धैः प्रयुज्यते तत्तत्र वृत्तिनिमित्तकं॥ यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं॥ यद्वा गवयप

दंसप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमि

त्तकत्वं भासते॥ तन्मतं दूषयति॥ तन्नेत्यादिना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः॥ व्याप्तिज्ञानं

२ यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्येत तदा सर्वेषामनुमितिः स्यादिति भाव
राद्ध

सि·मु· विनापि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् ॥ न हि सर्वत्र श्रवणानंतरं व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति किंच स

७४ ॥ र्वत्र ... शाब्दस्थले ... ज्ञानं कल्प्यते इत्यत्र शाब्दबोध एव किं नांगीक्रियते इति ॥ त्रैविध्यमनुमा

नस्य केवलान्वयिभेदतः ॥ द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्य न्वय वे

तिरेकादिहोच्यते ॥ अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि भेदात् ॥ तत्रासद्विप अन्वय

क्षः केवलान्वयी यथा ज्ञेयं अभिधेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैव ज्ञेयत्वाद्विपक्षासत्वं ॥ अस व्यतिरेकि

त्सपक्षः केवलव्यतिरेकी ॥ यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्वादित्यादौ तत्र हि जलादि

स्य चतुर्दशान्तेषु सर्वेषां सिद्धतया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ॥ सत्सपक्षविपक्षो

न्वयव्यतिरेकी ॥ यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्र

दादेश्च सत्वादिति ॥ तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेक ७४

व्याप्तिं निर्वक्ति ॥ साध्याभाववव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥ साध्याभाववव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ येन संबंधेन यत्र येन रूपेण व्यापकता गृह्यते त
त्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वाज्ञानात् यत्संबंधेन यद्वच्छि
न्नं प्रतिव्यापकता गृह्यते ॥ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक[illegible]धर्मावच्छिन्नाभावस त४
सिद्धिः ॥ इदं च यत्र विशेषणता संबंधेनेतरत्वव्यापक[redacted]त्वं गंधाभावे गृह्यते तत्र गंधा
भाववानभावेनेतरत्वात्यंताभावः सिध्यति ॥ यत्र तु तादात्म्यसंबंधेनेतरव्यापकता गृह्यते तत्र धे
तादात्म्यसंबंधेनेतरस्याभावः सिध्यति ॥ स एवान्योन्याभावः ॥ एवं यत्र संयोगसंबंधेन
धूमं प्रति वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन
जलह्रदे संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति अत्र च व्यतिरेकमा

सि.मु.
७५

भिज्ञाने व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं ॥ केचित्तु ॥ व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्गृह्यते ॥ ननु व्य रेवा
तिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं ॥ यत्र व्यतिरेकसहचारा[illegible]प्तिर्गृह्यते तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते ॥ साध्यासि [illegible]
द्धिस्तु घटादावेव ज्ञाता ॥ पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदंति ॥ अर्थापत्तिस्तु नैवेदृष्टार्थ
कृप्तामाण्यमिष्यते ॥ व्यतिरेकव्याप्तिबुध्याचरितार्था हि सा यतः अर्थापत्तिं प्रमाणांतरं केचि
न्मन्यंते ॥ तथाहि ॥ यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्वं
च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिःसत्वं कल्प्यते ॥ तदप्यनुमानेन
गतार्थत्वान्नेष्यते ॥ तथाहि ॥ जीवित्वस्य बहिःसत्वगृहसत्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यत
रसिद्धौ जायमानायां गृहसत्वाबाधात् बहिःसत्वमनुमितौ भासते ॥ पीनो देवदत्तो दिवा ऐवं२
न भुंक्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनं सिध्यद्दिवाभोजनबाधे रात्रिभो ७५

ऽभावप्रत्यक्षस्यानुमानिकत्वादनुपलंभोपि न प्रमाणांतरं । किंचानुपलंभस्याभाव
ज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञातो करणकत्वात्तस्य ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलंभांतरापेक्षेत्यनवस्था ।
ध्य जनं नि...तीति ॥ एवं चेष्टापि न प्रमाणांतरं । तस्याः संकेतग्राहकस्मारकत्वेन शब्दादिसम शब्द
श्री त्वाच्छब्द एवांतर्भवति ॥ यदि तु व्याप्यादिग्रहस्तदा अनुमितिरेवेति ॥ ॥ सुखं निरूपय
ति ॥ सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ॥ कर्म न नि... विषयः ॥ धर्मत्वेन सुखत्वे धर्मेणेति
न कार्यकारणभावः इत्यर्थः ॥ दुःखं निरूपयति ॥ अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसां ।
॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभावः ॥ प्रतिकूलं सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्य
दृ र्थः ॥ इच्छां निरूपयति निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा ...नादेव जायते ॥ इच्छा तु तदुपाये स्यात् इष्टोपा
यत्वधीर्यदि ॥ इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी वा ॥ फलं सुखं दुःखाभावश्च ॥ त
त्र फलेच्छां प्रति ...ं कारणं ॥ अत एव फलं पुरुषार्थः संभवति ॥ य... ते तत्स्वरूपेति त दृ
यायिष्यते ॥ इतरेच्छाधीनेच्छा ॥ विषयकत्वं फलि...तोर्थः ॥ उपायेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञा

फलज्ञा
न पुरुषार्थ इति लक्षणात्

पार्मीति॰ तद्

नि॰ तु नं कारणं ॥ चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ॥ तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवे
७६ त् ॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणी चिकीर्षा ॥ पाकं कृत्या साधये[illegible]नुभवात् पार
कृति ॥ चिकीर्षां प्रति साध्यताज्ञानं कारणं ॥ इष्टसाधनताज्ञानं च ॥ अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यता
ज्ञानाभावान्न चिकीर्षा ॥ बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबंधिका ॥ बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं
प्रतिबंधकं ॥ बलवद्द्वेषः प्रतिबंधक इत्यन्ये ॥ तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वे कस्यचिन्मते ॥ ब
लवदनिष्टाजनक[illegible]ज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ द्वेषं निरूपयति ॥ द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भ
वेद्द्वेषस्य कारणं ॥ बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं ॥ तेन नांतरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः क ३
॥ यत्नं निरूपयति ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं ॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तांत्रिकै
ः परिकीर्तितं ॥ प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनियत्नश्चेति यत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥ चिकीर्षा कृतिसा ७६

द्वेषस्य कारणं ॥ बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबंधकं ॥ प० ३

उपादानस्य समवायिकारणस्य
प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ॥१०॥

ध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्॥निवृत्तिस्तु न वेह
षाद्वि[stain]ष्टसाधनताधियः॥मधुविषसंपृक्तान्नभोजने द्वेषबलवदनिष्टानुबंधित्वेन चि नि २
कीर्षाभावात्॥न च प्रवृत्तिरितिन्यायः॥कृतिसाध्यताज्ञानादिं बलवदनिष्टाननुबंधित्व त ३
ज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकात्प्रवृत्तौ कारणमिति वृद्धाः॥कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तक
न ८ मिति तु गुरवः॥तथा हि॥ज्ञाने[stain]प्रवृत्तौ जननीया[stain]चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति यां ४
॥सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥इच्छायां स्वप्रकारधीसाध्यत्वनियमात्॥चिकीर्षा प्रकारके
कृति ४ हि साध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारः तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षां त
द्द्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः॥न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः॥कृत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः॥कृ
त्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबंधकमिति चेन्न॥तदज्ञानापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य
लघुत्वात्॥न च द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात्॥ननु त्वन्मतेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभक्ष

नि

सि·मु· ले चैवं दने च प्रवृत्त्यापत्तिः॥ कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति चेन्न॥ स्वविशेषणवत्ताप्र
७८ तिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात्॥ काम्ये पि यागपाकादौ कामनाङ्गं विशेषणं
॥ ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन तत्कार्यताज्ञानं ततः प्रवृत्तिः॥ तन्नि
श्चयो जननेन प्रवर्त्तते॥ तदनीकामनायां कुरुषविशेषणत्वाभावात्॥ नित्ये च शौचा
दिकं कुरुषविशेषणं तेन शौचादिस्नानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः॥ न
नु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धिसाधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतु ३८५
र रस्तु॥ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं च हेतोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं॥ बल
वद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न॥ इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञा
ल तुमशक्यत्वात्॥ साध्यसाधनत्वयोर्विरोधात्॥ असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य साधन
त्वं॥ न चैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते॥ तस्मात्कालभेदेन ज्ञानद्वयं ज्ञायते॥ ७८

नि४ नि८

मेवं॥ लाघवेन बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वा॰
त्॥ न च साध्यत्वसाधनत्वयो विरोधः॥ यदा कदाचित् साधनत्वयोरविरोधादेकदा सा साध्यत्व र
ध्यत्वसा ३ ध्यनत्वयो न ज्ञाना त्॥ न वा नास्तु॥ ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकमनागते
तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्॥ किंतु याहशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदिष्टं ताहशोऽस्वसमं संधाय प्रति
५ साधनता तत्र प्रवर्त्तते॥ तेनौदनकामस्य तज्ज्ञानवतः तेषु [illegible] पकरणवतः पाकं कृतिसाध्यं ताह
प्रतिज शस्याहमिति संधाय पाके प्रवर्त्तनदस्माकं॥ तन्न॥ स्वकल्पितजिह्यादिप्रवृत्तौ यौव
चम्र रतौ ३ नेका मोऽहं हादिनासंनोगाहे तद्भावात्॥ इदं तु बोध्यं॥ इदानीमिष्टसाधनत्वादि
व२ ज्ञानं प्रवर्तकं॥ तेन नाविधौ॥ रागेवालस्य न प्रवृत्तिः॥ तदानीं कृतिसाध्यताज्ञानाभा
वात्॥ एवं तृप्तो भोजनेन न प्रवर्त्तते॥ तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात्॥ प्रव [illegible] तेचरो र्ते

सि॰मु॰ली॰ षडूषितचित्तो विषादिनस्सरणे॥ तदानीं बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानात्॥ नचास्तिकस्या
७८ गम्यागमनचास्तुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबंधि कसाधनत्वाज्ञानादिति त्वबुद्धिर्नि
वाच्यं॥ उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात्॥ [illegible]
[illegible]॥ हृष्ट्वा दैहकृतिसाध्यताज्ञानाज्ञानान्नचिकीर्षा प्रहेता॥ किंतु इष्टसाधनताज्ञा
श्व ५ ज्ञानादिकामात्रं॥ कृतिं प्रहतिरूपा बोध्या॥ तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपंचक
त्वा ४ संचारेन प्रहतिः॥ इस्यं च प्रवर्तकोऽनुरोधात् विधेरपिताथ[illegible]र्य॥ इत्यं च विश्वजितो ४ थ नवादिक सा ह
यजेतेत्यादौ यत्र फलं नश्रूयते तत्रापि स्वर्गःफलं कल्प्यते॥ नन्वेरहः संध्यामुपासीतेत्या
देरिष्टानुमतेः प्रवृत्तिः कथं॥ नचार्थवादिकब्रह्मलोकादिप्रत्यवायाद्यजनकोवा फलमि
तिवाच्यं॥ तथासति काम्यत्वे [illegible]नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरविचरणीश्राद्धादौ काम्यत्वे ७८
पत्तेः॥ कामनाभावेऽकरणप्रसक्तेश्च॥ इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवाद इति केनाप्युक्त
श्राद्धादौ नित्यत्व